

**XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLİZCE
SEYAHATNAMELERİN IŞIĞINDA KUZUY**

KAFKASLAR

Anıl KARADERE

Yüksek Lisans Tezi

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Alper BAŞER

Haziran, 2014

Afyonkarahisar

T.C
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLİZCE
SEYAHATNAMELERİN IŞIĞINDA KUZAY
KAFKASLAR

HAZIRLAYAN
Anıl KARADERE

DANIŞMAN
Yrd. Doç. Dr. Alper BAŞER

AFYONKARAHİSAR 2014

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "**XIX. Yüzyılın İlk Yarısında İngilizce Seyahatnamelerin Işığında Kuzey Kafkaslar**" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

13.06.2014

ANIL KARADERE

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Yrd. Doç. Dr. Alper BAŞER

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. H. Mustafa ERAVCI

: Yrd. Doç. Dr. Gülay ÇINAR

İmza

.....
.....
.....

Tarih Anabilim Dalı Tezli Yüksek Lisans öğrencisi Anıl KARADERE'nin "**19. Yüzyılın İlk Yarısında İngilizce Seyahatnamelerin Işığında Kuzey Kafkaslar**" başlıklı tezi, 13.06.2014 günü saat 15:00'te Afyon Kocatepe Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Selçuk AKÇAY
Sosyal Bilimler Enstitü Müdürü

ÖZET

XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA İNGİLİZCE SEYAHATNAMELERİN IŞIĞINDA KUZEY KAFKASLAR

Anıl KARADERE

AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

HAZİRAN 2014

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Alper BAŞER

19. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya, bütün dünyanın ilgi odağı haline gelmiştir. Bir çok devlet Kuzey Kafkasya'nın Rusların egemenliğine girmesiyle dikkatini bu coğrafyaya çevirmiştir. Bölgeye yönelen bu ilgi Rusya tarafından desteklenen misyonerlik faaliyetleri ile birleşince, Kafkasya tarihi açısından oldukça ilginç bir dönem ortaya çıkmıştır.

Bu çalışmada büyük ölçüde misyonerlik faaliyetleri için hizmet eden Avrupalı seyyahların eserlerine dayanmaktadır. Çalışmanın birinci ve ikinci bölümünde seyyahların Kafkasya'daki toplumlar hakkında verdiği bilgiler değerlendirilmiştir. Son bölümde ise incelenen seyahatnamelerden hareketle Kuzey Kafkasya'daki misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Çerkesler, Tatarlar, Abazalar, İnguşlar, Misyonerlik

ABSTRACT

NORTH CAUCASUS IN THE FIRST HALF OF NINETEENTH CENTURY FROM THE PERSPECTIVE OF ENGLISH TRAVELBOOKS

Anıl KARADERE

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY**

June 2014

Advisor: Asst. Prof. Alper BAŞER

Caucasus in the first half of nineteenth century, attracted attention of whole world. After the invasion of North Caucasus by the Russians, many states began to be interested in this region. When the concern heading towards the region combined with the activity of missionary supported by Russia, an interesting period of Caucasus history appeared.

This study is based on travelbooks of European travelers serving activity of missionary on a large scale. In the first and second chapter, knowledges given about Caucasus societies by travelers is explained. In the last chapter, information was given on the missionary activities from aforementioned travelbooks.

Keywords: Circassians, Tatars, Abassian, Ingushes, Missionary

ÖNSÖZ

Jeopolitik konumu ve Anadolu'nun doğal bir uzantısı olması açısından oldukça önemli bir coğrafya olan Kafkasya bu bölgeye ilk olarak yerleşen Kimmerler ve İskitlerden itibaren bir çok devlet veya toplumun istilasına uğramıştır. İslamiyet'in Kafkasya'ya ulaşmasına kadar Bizans, Sasani ve Hazar devletleri arasında nüfus mücadelesi sahası olan bu coğrafya XIX. yüzyılım sonlarından itibaren Osmanlı Devleti'nin ve Rusya'nın nüfus mücadelelerine sahne olmaya başlamıştır. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasında yetersiz kalması sonucunda Kuzey Kafkasya XVIII. yüzyılım ortalarında hızlı bir şekilde Rusya'nın yayılcı politikasına maruz kalmıştır. 1792 Yaş Antlaşması, 1812 Bükreş Antlaşması ve 1830 Edirne Antlaşmasından sonra Osmanlı Devleti Kuzey Kafkasya'da siyasi varlığını kaybetmiştir.

Kuzey Kafkasya'nın Rus yayılmasına maruz kalması, bölgede yaşayan başta Çerkesler ve Abazalar olmak üzere bölge halkının siyasi, kültürel yaşamı ve bölgenin demografik yapısı üzerinde son derece önemli etkiler ortaya çıkarmıştır. Rus hükümeti merkezi bir yönetim sağlamak ve ileride yapacağı hareketler için bir çok garnizon inşa etmenin yanı sıra uyguladığı baskı ve göçe zorlama politikaları ile bölgeyi sürekli bir denetim altında tutmaya çalışmıştır. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya girişi Avrupa devletlerinin ilgisini bu coğrafyaya çevirmiş ve birçok kişi resmi ya da gayri resmi olarak Kafkasya'ya seyahatler gerçekleştirmiştir. XIX. yüzyılım ilk yarısında Kafkasya'yı daha yakından tanımak ve Rus ilerleyişini incelemek için gerçekleştirilen seyahatlere dayanan bu çalışmada Kuzey Kafkasya'nın Avrupa tarafından nasıl algılandığını açığa çıkarmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın daha anlaşılır ve sağlam bir zemine dayanması için Kafkasya tarihinin kısa bir özetinin verildiği birinci bölümden sonra incelenen seyahatnameler ekseninde Kuzey Kafkasya'da yaşayan topluluklar ve bu toplulukların sosyo-kültürel ve ekonomik yaşamları ele alınmıştır. Son bölümde ise Kuzey Kafkasya'nın Rus egemenliğine girmesiyle birlikte hız kazanan misyonerlik faaliyetleri hakkında seyyahların gözlemlerine yer verilmiştir.

Kafkasya tarihinin XIX. yüzyılım ilk yarısındaki geçiş dönemi üzerine yoğunlaşan bu çalışma, Kafkas toplumlarının bu geçiş döneminden nasıl

etkilendiğini ortaya koyarak okura incelenen d6nemin farklı bir bakış açısını sunacaktır.

Çalışmada, tenkit ve ikazlarıyla çalışmanın eksiklerinin giderilmesinde yardımcı olan, lisans ve yüksek lisans öğrenimim sırasında bana yol gösteren değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Alper BAŞER'e ve akademik olarak gelişmeye yaptıkları katkılardan dolayı Afyon Kocatepe Üniversitesi öğretim üyelerine teşekkürü bir borç bilirim. Ayrıca seyahatnamelerde geçen yer ve topluluk adlarının tespitinde yardımcı olan KAF-DAV yetkililerine ilgilerinden ötürü teşekkür eder, son olarak bu günlere gelmemde maddi ve manevi desteklerini hiç esirgemeyen annem ve babama minnettarlığımı ifade etmek isterim.

ANIL KARADERE

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
YEMİN METNİ.....	i
TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTİTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI.....	ii
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vii
KISALTMALAR DİZİNİ.....	ix
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILA KADAR ANA HATLARIYLA KAFKASYA'DA OSMANLI-RUS MÜCADELESİ

1. OSMANLILARA KADAR KAFKASYA.....	6
2. KAFKASYA'DA OSMANLILAR.....	8
2.1. KAFKASYA'DA İLK OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI...8	
2.2. KAFKASYA'DA OSMANLI-RUS REKABETİ.....	10

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER EKSENİNDE KUZEY KAFKASYA'DA YAŞAYAN TOPLULUKLAR

1. KASLAR; KAFKASYA'NIN YERLİ HALKLARI.....	15
1.1. ÇERKESLER (ADIGELER)	15
1.2. ABAZALAR.....	21
1.3. ÇEÇEN-İNGUŞLAR.....	25
2. TÜRK KÖKENLİ TOPLULUKLAR.....	27
2.1 TATARLAR.....	27
2.1.1 Nogay Tatarları.....	28
2.2. KARAÇAY-BALKARLAR.....	29

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER EKSENİNDE KUZEY KAFKASYA'DA SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK YAŞAM

1. KAFKAS TOPLUMLARINDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT.....	31
1.1. TOPLUMSAL YAPI.....	31
1.2. MESKENLER.....	32
1.3. EVLİLİK VE BOŞANMA.....	34

1.4. GİYİM VE KUŞAM.....	37
1.5. YİYECEK VE İÇECEKLER.....	42
1.6. DİL.....	44
1.7. DİNİ HAYAT.....	47
2. KAFKAS TOPLUMLARINDA EKONOMİK YAŞAM.....	51
2.1. HAYVANCILIK.....	51
2.2. ARICILIK.....	53
2.3. ZİRAİ FAALİYETLER.....	54
2.4. TİCARİ HAYAT.....	55
2.5. ÇATIŞMA EKONOMİSİ.....	57

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER EKSENİNDE KUZEY KAFKASYA'DA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

1-MİSYONERLİK KAVRAMI.....	60
2- KAFKASYA'DA MİSYONERLİK HAREKETLERİNİN TEMELLERİ.....	61
3. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUZEY KAFKASYA'DA BULUNAN MİSYONER YERLEŞİMLERİ.....	63
4. KUZEY KAFKASYA'DA MİSYONER FAALİYETLERİNİN SOSYO- KÜLTÜREL ETKİLERİ.....	67
SONUÇ.....	71
KAYNAKÇA.....	75
EKLER.....	78

KISALTMALAR DİZİNİ

a.g.e.: Adı geçen eser

a.g.m.: Adı geçen makale

Bkz : Bakınız

C. : Cilt

çev.: Çeviren

DİA: TDV İslam Ansiklopedisi

İA: MEB İslam Ansiklopedisi

s : Sayfa

Trans: Translated

TTK : Türk Tarih Kurumu

vb : Ve benzeri

Vol. : Volume

GİRİŞ

Kafkasya, Karadeniz'in kuzeydoğusundaki Taman yarımadasından Hazar Denizi'nin batısındaki Apşeron yarımadasına kadar devam eden dağ ve steplerle kaplı coğrafyadır. Kuzeyde Ukrayna ve Kalmukya, batıda Karadeniz, doğuda Hazar Denizi, güneyde İran ve Anadolu dağları ile çevrelenmiştir. Yüz ölçümü 470.000 kilometre karedir. Kafkasya sıradağlarının Elbruz (5633m) ve Kazbek (5647m) Avrupa'nın en yüksek iki zirvesidir¹.

Kafkasya, kuzey ve güney olarak iki ayrı bölüme ayrılır². Kafkasya'nın güneyinde Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, İran ve Türkiye'nin Doğu Anadolu'daki bazı şehirleri; kuzey kesimlerinde ise Hazar Denizi'nden Karadeniz'e doğru Dağıstan, Çeçenistan, İnguşya, Kuzey Osetya, Kabarday-Malkar, Karaçay-Çerkes ve Abazaya bölgeleri bulunur³. Bu iki bölge arasındaki karayolu ulaşımı ise Vladikafkas'ı Tiflis'e bağlayan Daryal ve Dağıstan ve Hazar kıyılarını izleyen Derbend geçitleri ile sağlanmaktadır.

Kafkas dağlarının yukarı bölgeleri sert karasal iklim özelliklerini yansıtmaktadır. Yağışın en bol olduğu mevsim kış aylarıdır ve dağlık bölgelerde yoğun kar yağışı etkisini göstermektedir. Bu yağışlar zirvelerdeki kar ve buz kitlelerini kalınlaştırırken bahar ayları ile birlikte ırmakların akıntılarının artmasına neden olmaktadır⁴.

Kafkasya, aslında sadece fiziki ve coğrafi bir bölgenin adı değil, ortak bir kültür etrafında birleşmiş pek çok halkın bir arada yaşadığı tarihi, etnik ve sosyo-kültürel bir coğrafya parçasını tanımlayan bir addır. Karadeniz ve Hazar Denizi arasında uzanan 1100 km uzunluğundaki Kafkas sıradağları üzerinde yer alan bu coğrafyada, binlerce yıldan beri değişik kültür ve ırklardan gelen farklı insan toplulukları yaşamaktadır. Bu toplulukların uzun yıllar bir arada yaşaması ve farklı kültür ve etnik yapıların birbirleri ile olan etkileşimleri sonucunda Kafkasya'da kültürel açıdan sentez bir yapı oluşmuştur. Bu sentez kültürün hakim olduğu alana

¹ Frederik Coene, *The Caucasus An introduction*, Routledge Taylor & Friends Group, 2010, s.8.

² Ufuk Tavkul Kuzey ve Güney Kafkasya ayrımını kabul etmemektedir. Tavkul'a göre Kafkasya denilen bölge Kafkas dağlarının kuzeyinde kalan Dağıstan, Kabartay ve Kuban steplerini kaplayan bölgedir. Bkz. Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007, s.11.

³ Necmeddin Bardakçı, "Kafkasyanın Bağımsızlık Mücadelesinde Tassavvuf ve Tarikatların Rolü", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 522.

⁴ Tavkul, a.g.e., s.26.

"Kafkas Kùltür Alanı" adı verilmiş ve bu coğrafyada yaşayan halklara da genel olarak Kafkas halkları denilmiştir⁵.

Kafkasya doğuyu batıya bağlayan önemli bir kavşak noktasında bulunmaktadır. Ticaret yollarının buradan geçmesi, bölgede zengin petrol ve doğal gaz yataklarının bulunması uluslararası arenada bölgenin stratejik önemini arttırmıştır. Karışık bir etnik yapıya sahip olmasının yanı sıra zengin petrol yatakları ve Transkafkasya'nın kontrolü ile ticaret yollarının Kuzey Kafkasya'dan geçmesi, bölgeyi sürekli olarak dış güçlerin, özellikle Rusya'nın ilgi alanında tutmuştur. Bundan dolayı Kafkasya'da huzurlu ve güvenli bir ortamdan söz etmek oldukça zordur⁶.

Kafkasya'nın stratejik önemini arttıran husus, sadece Asya ve Avrupa arasında doğal bir sınır olması değildir. Daha ziyade Akdeniz'den Karadeniz ve Azak Denizi'ne uzanan birbirine bağlı bir dizi su yolunun doğu ucunda bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra kara yolu ile Hazar Denizi'ne ulaşılabilmesi bölgenin önemini daha da arttırmaktadır. Bu nedenle Kafkasya tarih boyunca sayısız askeri mücadelelere sahne olmuş ve tarihi seyir içinde Persler, Araplar, Türkler ve son olarak Ruslar tarafından fethedilmiştir. Günümüzde de bölgede ağırlıklı olarak bir Rus hegemonyasından söz etmek mümkündür⁷.

XVIII. yüzyılın ortasından itibaren Rusya'nın Karadeniz'e ulaşmak için yayılcı siyasete yönelmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu gelişmeyi engelleyememesi üzerine Kafkas tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Rus Çarlığı'nın bu yöndeki ilk somut başarısı Azak havalisini kontrol altına alması olmuştur. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyindeki varlığını büyük ölçüde sarsmıştır. Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya üzerinde güç kaybetmesinden faydalanan Rusya 1790'larda koloni kurma faaliyetlerine hız vererek, Kuban civarından başlayarak Tiflis'e kadar uzanan hat boyunca koloni yerleşkeleri kurmuştur. Bunun sonucunda da ünlü Kazak Hattı oluşmuştur. Rusya bu hat

⁵ Ufuk Tavkul, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Topulukları", *Türkler*, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.489.

⁶ Bardakçı, a.g.m., s.522.

⁷ Mustafa Budak, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.489.

üzerinden hareket ederek bir an önce Güney Kafkasya'yı denetimi altına almak istemiştir. Nitekim 1801 yılında Gürcistan'ın ilhakını gerçekleştirmiştir⁸.

Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya girişi ile birlikte Avrupa'nın dikkati bir anda Kafkasya coğrafyasına yönelmiştir. Bu doğrultuda birçok seyyah gerek resmi gerekse gayri resmi olarak Kafkasya'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaretlerin temel gayesi ise Kafkasya halklarını yakından tanıyarak Hıristiyanlaştırmak ve ekonomik açıdan sanayileşen Avrupa için ham madde kaynağı ve üretilen ürünler için yeni bir pazar yaratmak düşüncesidir. Bu çalışmanın temel kaynak grubunu oluşturan seyahatnameler insanların çoğu kez kendi yaşadıkları coğrafyaların dışında buldukları sıradaki gözlemlerini yazmalarıyla ortaya çıkan eserlerdir. Seyyahların eserlerinde seyahat amaçlarına uygun ve kendi kültürlerinden farklı gördükleri olgular hakkında bilgi verdikleri görülmektedir. Seyyahların kimi zaman kendilerinden önce bölgeye seyahat etmiş olan seyyahların eserlerini kullandıkları ve kendi gözlemleri ile birleştirerek yazıya döktükleri anlaşılmaktadır⁹.

Tarih boyunca Arap, Türk ve Avrupalı seyyahlar ve bilim adamları ve misyonerler tarafından birçok kez ziyaret edilen Kafkasya'nın ilgi odağı olmasının diğer bir sebebi de dil, kültür ve etnik yapı bakımından çeşitlilik göstermesi olduğu söylenebilir. Ancak Kafkasya'nın dağlık yapısı, düzenli bir ulaşım ağının olmayışı ve güvenlik problemleri seyyahların bu coğrafyayı tam olarak inceleyememesine ve bazı bilgilerin gözlemlere değil gidilemeyen yerlere yakın bölgelerde yaşayan kişilerin verdiği bilgilere dayanmasına yol açmıştır. Nitekim Avrupalı seyyahların ve XVII. yüzyılda bölgeyi ziyaret eden Evliya Çelebi'nin seyahat notlarında Abazalar ve Çerkes kabileleri hakkında oldukça ayrıntılı bilgiler mevcut iken Kafkasya'nın dağlık kesiminde yaşayan Osetler, Karaçay-Balkarlar ve Svanlar'a dair bilgilerin sınırlı olduğu görülmektedir¹⁰. Bu çalışmanın ana kaynakları şu şekildedir:

Klaproth, Julius Von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Trans. F. Shoberl, London 1814.

⁸ Tibor Halasi-Kun, *The Caucasus An Ethno-Historical Survey, Studia Caucasica*, no.1, 1963, pp. 1-47, s.5.

⁹ Cihad Cihan, *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010, s.11.

¹⁰ Ufuk Tavkul, "İngiliz Dağcı Douglas W. Freshfield 1868-1890 Yılları Arasındaki Kafkasya İzlenimlerinden Notlar", *Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi* (197), Mayıs 2003, s.42.

1783-1835 yılları arasında yaşayan Alman oryantalist ve gezgin Julius Von Klaproth'un doğu halklarını ve dillerini araştırmak amacıyla St.Petersburg akademisinde görev aldığı ve bu amaçla Rusya ve Kafkasya sahasında incelemeler yaptığı bilinmektedir. Klaproth, incelediğimiz eserinde Eylül 1807 ile Ocak 1809 yılları arasında Kafkasya bölgesinin toplulukları hakkında bilgi vermiştir. Eserin Almanca olan orijinali 1812 yılında Berlin'de yayınlanmıştır. Yazarın seyahati sırasında St.Petersburg'dan yola çıkarak sırasıyla Moskova, Stavropol, Georgievsk ve Mozdok üzerinden Tiflis'e ulaştığı görülmektedir. Klaproth, eserin ilk cildinde Kafkas toplumlarının sosyal yaşamı hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir.

Lyall, Robert, *Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia*, C.1, London, 1825.

Seyahati sırasında 1824 yılında Kafkasya'ya uğrayan Robert Lyall'ın Londra Kraliyet Asya Enstitüsü ve İmparatorluk Doğa-bilim Derneği üyesi olduğu görülmektedir. Seyahati sırasında ilk olarak Moskova oradan da Kiev, Odesa ve Kırım coğrafyasını gezdiği anlaşılmaktadır. Kırım'dan sonra Yekaterinador, Stavropol, Georgievsk, Mozdok ve Daryal hattında seyahat ederek Tiflis'e ulaşmıştır. Lyall seyahatnamesinde özellikle ünlü Kazak hattı boyunca bulunan kasabalar hakkında bilgi vermektedir.

Spencer, Edmund, *Travels in the Western Caucasus*, C.1, London, 1838.

İngiliz gezgin ve donanma komutanı olan Edmund Spencer 1836 yılında Batı Kafkasya bölgesini gezmiş gördüklerini kaleme almıştır. Viyana'dan başlayarak İstanbul'a buradan da Kırım ve Batı Kafkasya coğrafyasına geçtiği görülmektedir. Yazarın eserinde Kafkasya'nın iç kesimlerinde yaşayan toplumlar hakkında bilgi vermiştir. Bununla birlikte yazarın orada yaşayan toplulukları görmediği iddia edilmiş ve bu konu üzerinde bir dizi tartışma ortaya çıkmıştır. Yazarın çalışması değerlendirilirken bu olgu göz önünde tutulmuştur.

Henderson, E., *Biblical Researches and Travels in Russia*, London, 1826.

Rus İncil Topluluğu (Russian Bible Society) tarafından görevlendirilen Henderson 1821-1822 yıllarında arkadaşı Dr. Paterson ve Rus İncil Topluluğu yardımcı sekreteri Mr.Serof ile on bir aylık bir seyahatte bulunmuştur. Rus

hükümetinin güney sınırındaki yirmi vilayeti gezmiştir. Seyahatine St.Petersburg'dan başlayan Henderson ilk olarak Moskova üzerinden Karadeniz'in kuzeyine inerek Kiev, Odesa, Akmescit, Çufutkale, Karasubazar şehirlerini ziyaret ederek Hacı Tarhan'a geçmiştir. Hacı Tarhan üzerinden Kafkasya'ya ulaşan Henderson burada gözlemler yapıktan sonra Vladikafkas üzerinden Tiflis'e varmıştır. 11 Şubat 1822'de St.Petersburg'a dönerek yolculuğunu tamamlayan Henderson'ın özellikle ziyaret ettiği yerlerdeki misyonerlik faaliyetleri hakkında bilgi verdiği görülmektedir.

Hommaire de Hell, Xavier, Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus, London, 1858.

Fransız Yerbilimi Topluluğu üyesi ve Rus St. Vladimir Tarikatı Şövalyesi olan sivil mühendis Hommaire de Hell, 15 Mayıs 1838 günü Kırım ve Güney Rusya'da gözlemler yapmak amacıyla eşi ile birlikte İstanbul'dan ayrılmıştır¹¹. Yaklaşık olarak beş yıl bu bölgede kalan Hell'in ağırlıklı olarak Kuban havzasında incelemeler yaptığı görülmektedir. Bu nedenle verdiği bilgilerin daha çok Tatarlarla ilgilidir. Çerkesler hakkında verdiği bilgiler sınırlıdır. Seyahatnamesinde Bölgenin kültürel unsurlarına da yer verilse de bölgenin ekonomik açıdan incelenmesinin daha ön plana çıktığı görülmektedir.

¹¹ Kitabın yazarı Hommaire de Hell önsözde eşine kitaba katkılarından dolayı teşekkür etmektedir. Kitabın tasvir boyutunun eşine ait olduğunu belirtmekle birlikte bu katkının boyutu hakkında bilgi vermez, Xavier Hommaire de Hell, *Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, London 1858, Author's Preface

BİRİNCİ BÖLÜM

XIX. YÜZYILA KADAR ANA HATLARIYLA KAFKASYA'DA OSMANLI-RUS NÜFUZ MÜCADELESİ

1. OSMANLILAR'A KADAR KAFKASYA

Tarihi süreç içinde Kafkasya'ya yerleşen ilk milletlerin Kimmerler ve İskitler olduğu kabul edilmektedir. Ancak bu milletlerin ne Hint Avrupalı ne de Proto-Türk olduğu kesin olarak kanıtlanamamıştır. Bu iki millettten sonra M.Ö. 120'li yıllardan itibaren Hun Türkleri ve onların uzantısı olan Kuban Bulgarlarının Kafkasya'ya hakim olduğu görülmektedir¹².

Hunların ve Turan ırkının Kafkasya'ya gelmesi sürecinde Orta Asya'daki Türk kavimlerinin Çinlilerle ve kendi aralarında yaşadıkları çekişmeler ve Orta Asya'nın bozkır yapısının en büyük etkenler olduğu söylenebilir. Kavimler, yaşanan mücadeleler ve elverişsiz iklim koşullarının etkisi ile batıya doğru hareket etmek zorunda kalmıştır. İlk olarak I. yüzyılda batıya hareket eden Hind Avrupalı ırkların hareketini IV. yüzyılda başlayıp VII. yüzyıla kadar devam eden göç hareketleri takip etmiştir. Kavimler göçü adının taşıyan bu hareketler Avrupa'nın olduğu kadar Kafkasya'nın da siyasi ve etnik durumu üzerinde son derece etkili olmuştur. Çünkü Kafkasya doğudan gelen kavimlerin ilk uğradığı yer ve bu kavimlerin önünde kaçan topluluklarında sığınma yeri olmuştur¹³.

Kafkasya'nın durumu ve geleceği üzerinde etkili olan devletlerden biri Hazarlar olmuştur. Nitekim İslamiyet'in Kafkasya'ya ulaşmasına kadar geçen dönemde Kafkasya Bizans, Sasani ve Hazar devletleri arasında sürekli bir mücadele alanı olmuştur. Hazar devletinin Kafkasya'da güçlü bir konuma gelmesi Bizans'ın dikkatini çekmiş ve 625 yılında Bizans ile Hazar Devleti arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşmaya göre Hazar Devleti Sasanilere karşı Bizans'a askeri yardımda bulunacak bu karşın Bizans ise Hazarlara Kırım'da ticaret serbestliği tanıyacaktı. Bu anlaşma iki devlete arasında dostane münasebetler kurulmasının sağladığı anlaşılmaktadır¹⁴.

¹² Tavkul, a.g.e, s. 17.

¹³ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s.189.

¹⁴ Berkok, a.g.e., s. 200.

İslam Devleti'nin Kafkasya'yı yönelik arzuları Hz. Ömer dönemiyle başlamıştır. Hz. Ömer Kafkasya'nın fethi için Suraka ve Habib b. Mesleme'yi görevlendirmiştir. Suraka ve Mesleme bölgenin fethedilmesi ve Müslümanlaştırılması için ilk ciddi adımları atmışlardır. Suraka'nın ölümünden sonra Abdurrahman b. Rebia el-Bahili ve kardeşi Selman b. Rebia İslam nüfuzunun genişlemesi için faaliyetlerde bulunmuşlardır. Emeviler döneminde ise Hişam b. Abdülmelik'in kardeşi Mesleme b. Abdülmelik ile Mervan b. Muhammed Kafkas fütuhatına yön vermişlerdir¹⁵. Abbasilerden önce yapılan bütün faaliyetlere rağmen bölgeye yeterince nüfuz edilemediği Abbasi otoritesinin zayıflaması ile birlikte ortaya çıkan gelişmelerde görülmektedir¹⁶.

Abbasiler döneminde Türkler Kafkasya'da etkin olmaya başlamıştır. XI. yüzyıldan itibaren güney ve kuzey Kafkasya'da Türk hakimiyeti yerleşmeye başlamıştır. Kuzey Kafkasya Kıpçak Türklerinin etkisi altına girerken Güney Kafkasya Selçuklu egemenliğine girmiştir. Selçuklular Tuğrul Bey döneminden itibaren Kafkasya üzerine seferler düzenlemeye başlamıştır. 1054 yılında Tuğrul Bey'in Kafkas Seferi ile başlayan Selçuklu müdahalesi 1064'de Alparslan'ın Azerbaycan, Nahçıvan ve Gürcistan Seferleri ve bu seferler sonucu Ani Kalesi'nin ele geçirilmesi Selçukluların Kafkasya'ya etkin bir unsur olarak müdahil olmasını sağlamıştır¹⁷.

Kafkaslardaki Kıpçak ve Selçuklu egemenliği, 1222 Moğol istilası ile parçalanmış, Kafkasya'da büyük bir kargaşa ortamı oluşmuştur. Etnik kökenleri nedeniyle oldukça kozmopolit bir yapıya sahip olan Kafkasya'da Moğol istilası neticesinde istikrar ve güven ortamı yok olmuştur. Bu buhranlı dönemin ardından İlhanlı ve Altın Orda devletleri Kafkasya'ya hakim olmuşlardır¹⁸.

Gerek büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun gerekse Moğolların hakimiyetleri Kafkasya üzerinde en fazla tesir eden siyasi faaliyetlerdir. Özellikle Cengiz Han'ın büyük oğlu Cuci Han'ın soyundan gelenlerin başında buldukları Altınordu Devleti Kuzey Kafkasya'yı doğrudan yönetmiş Güney Kafkasya ile de yakından alakadar

¹⁵ Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya" , *DİA*, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s.158.

¹⁶ Bardakçı, a.g.m., s.523.

¹⁷ Bardakçı, a.g.m., s.523.

¹⁸ Muhammedoğlu, a.g.m., s.159.

olmuştur. Altınordu Devleti'nin gücü sayesinde Rusların güneye inmesi engellendiği gibi, üstelik onlar üzerinde hakimiyet tesis edilmiştir. Fakat Timur'un Altınordu Han'ı Toktamış'ı Kundurça (1391) ve Terek (1395) muharebelerinde bozguna uğratması ve çok geçmeden de bu devletin Kırım, Kazan, Astarhan, Nogay ve Sibir hanlıklarına bölünmesine sebep olması Türk Dünyasından çok Rusya'nın işine yaradığı söylenebilir. Nitekim Rus Knezleri ancak bu hadiseden sonra derlenip toparlanma, hatta Türk saldırılarına karşı koyma ve nihayet mukabil saldırılara geçebilme gücünü elde etmişlerdir¹⁹.

2. KAFKASYA'DA OSMANLILAR

XV. ve XIX. yüzyıllar arasında Kafkasya coğrafyası Osmanlı Devleti, Rusya ve İran arasındaki en etkin rekabet ortamı olmuştur. XV. ve XVIII. yüzyıllarda Osmanlı-İran, XVIII ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı -Rus mücadelesine sahne olan Kafkasya Osmanlı hakimiyetinde üç ana döneme ayrılmaktadır. Birinci dönemi Fatih Sultan Mehmed'in Karadeniz Siyaseti kapsamında 1454-1479 yılları arasında yapılan fütühat ve II. Bayezid zamanındaki fetihler teşkil etmektedir. İkinci dönemi Yavuz Sultan Selim'in 1514 tarihinde çıktığı İran seferi başlayan ve 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin anlaşmasına kadar geçen süredeki Osmanlı - Safevi çekişmesi oluşturmaktadır²⁰. Üçüncü dönemi ise 1700'de imzalanan İstanbul Antlaşması'ndan itibaren Kafkasya'yı ele geçirmek isteyen Rusya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan 1829 Edirne anlaşmasına kadar devam eden süresi kapsamaktadır²¹. Ancak ele aldığımız konu ve bölge doğrultusunda burada bu süreç içinde Kafkasya'daki Osmanlı-Rus çekişmesi üzerinde durulacaktır.

2.1. KAFKASYA'DA OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Osmanlı Devleti'nin XV. yüzyılın ortalarında Fatih Sultan Mehmet'in Karadeniz'i bir iç göl haline dönüştürmek için yürüttüğü faaliyetler Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya ulaşması için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Fatih Sultan Mehmet ilk olarak Batı Kafkasya'nın fethine yönelmiştir. İstanbul'un fethi ile Osmanlı Devleti boğazlar üzerinde hakimiyetini sağlaması sonucunda Karadeniz'de daha rahat hareket edebilmiştir. 1454 yılında Abaza bölgesinde bulunan

¹⁹ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, 2. baskı, TTK. Ankara 2010, s. 25-26.

²⁰ Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih - Toplum - Ekonomi)*, İstanbul 2012, s. 29.

²¹ Bilge, a.g.e., s. 31.

Suhumkale'ye 56 gemiden oluşan bir donanma gönderilmiş ve şehri ele geçirerek Karadeniz'i bir iç deniz haline dönüştürmenin ilk adımını atmıştır²². Osmanlı Devleti'nin Karadeniz Siyaseti kapsamında Kırım'ın fethi en kritik gelişmelerden birini oluşturur. Fatih Sultan Mehmed Anadolu'nun Karadeniz sahillerini ele geçirerek ve Uzun Hasan tehlikesini ortadan kaldırarak Karadeniz'in kuzey sahillerine yönelmiştir. Kırında yaşana bir gelişme Osmanlı Devleti'nin Kırım'a müdahil olmasına vesile olduğu görülmektedir.

Cengiz Han'ın soyundan gelen Hacı Giray Han, Altın Orda Devleti'nin bir parçası olan Kırım'ın bağımsızlığını ilan etmişti. Hacı Giray'ın 1466'da ölümü sonrası Kırım Yarımadası'nın güney ve güneydoğusunda ticaret kolonileri bulunan Cenevizlilerin, memleketin içişlerine karışmasından rahatsızlık duyan Kırım asilzadelerinden Eminek Bey'in talebi üzerine Fatih Sultan Mehmed , Mayıs 1475 300 gemi ve 40.000 kişiden oluşan Donanmayı Hümayun Gedik Ahmet Paşa komutasında bölgeye intikal ettirilen ettirilmiştir. Kırım tahtına çıkan I. Mengli Giray Han'ın Mayıs 1475'te metbû tanınmasıyla Kırım hanlığı ile hukuken bu hanlığa tabi olan Kuzey Kafkasya Osmanlı Devleti'ne bağlanmış ve Karadeniz'in kuzeyinde Osmanlı hakimiyeti tahsis edilmiştir²³.1475 yılında Kafkasya ve Orta Asya'ya uzanan ticaret yollarının en batı ucundaki liman kenti olan Kefe'nin Gedik Ahmet Paşa tarafından Osmanlı Devleti'ne bağlanması ve Karadeniz'de hakim olan Ceneviz direnişinin kırılması neticesinde Osmanlı Devleti'nin siyasi, sosyal ve ekonomik etkisi Karadeniz'in kuzeyine ve Kafkasya'ya yayılmıştır. Kırım Hanlığının Osmanlı Devleti'ne bağlanmasından sonra Kefe, Soğdak, Anapa, Taman ve Kaba kıyıları Cenevizlilerden alınarak Kefe vilayeti adı altında birleştirilmiştir²⁴.

Osmanlı Devleti bir taraftan Kırım ve Batı Kafkasya'da siyasi otoritesini sağlarken diğer taraftan Kırım hinterlandına ve Kuzey Kafkasya'ya İslamiyet'in yayılma sürecini hızlandırmıştır. Güney Kafkasya ise yukarıda da bahsedildiği gibi Araplar tarafından Müslümanlaştırılmıştır. Bunun neticesinde ise Osmanlı Mollaları

²² M. Fahrettin Kırzioğlu, *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, TTK, 2. Baskı, Ankara 1998, s.50.

²³ Bilge, a.g.e., s. 37.

²⁴ Kırzioğlu, a.g.e., s.50. ; Yücel Öztürk, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000, s.23-38.

tarafından Müslümanlaştırılan Kuzey Kafkasya halkları Hanefi iken Araplar tarafından Müslümanlaştırılan Güney Kafkasya ve Dağıstan halkları Şafi olmuştur²⁵.

Kırım'ın Osmanlı Devleti'ne bağlı bir hanlık konumuna dönüşmesinden sonra Kafkasya Rus ilerlemesine kadar görece sakin bir dönem yaşamıştır. Osmanlı-Rus münasebetlerinin başlangıcında ilişkiler Kırım hanlarının aracılığıyla gerçekleşmiştir. İlk ilişkiler daha çok dönemin Rus Çarı III. İvan'ın Osmanlı sularında ticari kapitülasyonlar talebi doğrultusunda şekillenmiştir. Bu dönem Osmanlı-Rus ilişkilerinin en dostane geliştiği dönem olmuştur. Nitekim Halil İnalçık 1492-1512 arasındaki Osmanlı-Rus ilişkilerini "dostluk dönemi" olarak nitelendirmektedir²⁶.

2.2. KAFKASYA'DA OSMANLI-RUS REKABETİ

Rusların Moskova etrafında toplanarak Altınordu Devleti'nin mirasını ele geçirmelerini sağlayan temel neden Altınordu'nun halefi olan Tatar hanlıkların kendi aralarındaki mücadeleleri olmuştur. Hanlıklar birbirine karşı Rus çarları ile işbirliği yapmışlar, Moskova üzerine yürüyen diğer hanlıkları arkadan vurmaktan çekinmemişlerdir. Altınordu'nun halefleri arasında en güçlüsü olan Kırım Hanlığı'nın takip ettiği, "Altınordu Devleti'ni yeniden tesis etme düşüncesi" ise hanlığın uyguladığı politikalar ile gerçekleştirilebilecek bir ideal olmamıştır. Hanlar kendilerini Rus Knezlerinin efendisi saymakta ve Moskova Knezlerine yukarıdan bakmaktaydılar. İşte bu tavır ve düşüncenin icabı olarak da Moskova Knezi Kırım'a haraç göndermeye mecbur sayılmıştır. Han'a aile efradına ve Kırım mirzalarının her birine hangi çeşitten ve ne sayıda kürk gönderileceğine dair defterler oluşturulur ve Moskova Hükümeti de bu defterlerde ne yazılı ise ona göre hediyeler gönderirdi. Öte yandan zaman zaman yapılan çapul ve ganimet elde etme düşüncesi güdülen akınlarla Ruslar baskı altına alınmaktaydı. Ruslar büyük bir afet saydıkları bu saldırılardan kurtulabilmek için vergi vermekten başka çare bulamıyorlardı. Akınlardan sonra elde edilen esirler Kefe, Suğdak, veya Azak gibi şehirlerde köle olarak satılmaktaydı. Tamamıyla maddi menfaat teminine dayana bu politika Moskova Knezliği'nin güçlenmesini önleyecek nitelikte değildi. Geçmişte Rus

²⁵ Berkok, a.g.e., s. 275.

²⁶ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500. Yıl Sempozyumu*, Ankara 1999, s. 25.

derebeylerinin sırf vergi toplamakta yardımcı oldukları için koruyan Altınordu Devleti, böylece derebeylerin halk üzerinde tartışılmaz otoriteler haline gelmelerine katkıda bulunmuştu. Benzer politikalar Kırım Hanlığı tarafından da takip edilince, Rus derebeyleri zamanla teşkilatlandılar ve hanlıklar arasındaki mücadelelerden faydalanarak tesirli bir siyasi güç haline geldiler²⁷.

Kırım hanlarının Rusya'ya karşı sistemli bir devlet siyaseti olmayışından faydalanan Moskova, hediyelerle onları oyalayıp diğer taraftan Slavları birleştirmeye politikası takip etmiştir. Bölge siyasetinin en önemli aktörü olan Osmanlı Devleti de bölgedeki politikaların belirlenmesini tamamen hanlara terk etmek sureti ile bölgeye gerekli önemi vermemişler hatta Rusların siyasi varlığını uzun müddet bir tehdit olarak algılayamamışlardır. Rus tehlikesi kendini açıkça belli edince artık geç kalınmıştı. Çünkü kendi haline bırakılan ve rahatça büyüme imkanı sağlanan Rusya III. Ivan (1462-1505)'dan sonra ve bilhassa IV. Ivan (1533-1584) zamanında Batı Avrupa'dan aldığı ateşli silahlarla kuvvetli bir ordu oluşturmuştur. Ayrıca Kırım akınlarına karşıda son derece kuvvetli savunma hatları kurulmuştur. Kazan'ın zaptından önce, Nizny-Novgorod'dan Serpuchov'a oradan da Tula ve Kozel'sk şehirlerine kadar uzanan bir müdafaa hattı yaptırılmıştı. Bu hat yer yer müstahkem noktalar, karakollar, hendekler, ve toprak tapyalardan oluşuyordu²⁸.

Osmanlı-Rus ilişkilerinin düşmanlığa dönüşmesi IV. İvan'ın Volga havzasında Altınordu Devleti'nin yerini alma ve Doğu Avrupa'ya hakim olma siyasetinin sonucu olarak başlamıştır²⁹. 1547 yılında henüz 17 yaşında olmasına rağmen mutlak bir hükümdar olmak isteyen IV. İvan kendini çar ilan etmiş ve bu gelişme ile Rusya'da çarlık devri başlamıştır. Genç çar etrafındaki muhteris müşavirlerin ve papazların teşvikiyle 1547'de Kazan Hanlığını karşı istila siyasetine girişti ve 1552'de Kazan Rus hakimiyetine girmiştir³⁰. 1556'da Hacı Tarhan'ın Rus hakimiyetine girmesinden sonra Rusların Hazar denizi sahilleri boyunca Kuzey

²⁷ Saydam, a.g.e., s. 26.

²⁸ Saydam, a.g.e., s. 27.

²⁹ İnalçık, a.g.m., s. 28.

³⁰ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI- XVII Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, TTK, Ankara 2011, s.75.

Kafkasya üzerine yönelmesi ve Kabardey Çerkesleri ile ittifak etmesi Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki varlığı açısından önemli bir tehdit oluşturmuştur³¹.

Rusya başlangıçta Osmanlı hakimiyetindeki Kırım Hanlığına dokunmamakla birlikte Kafkas kabilelerinden bazılarını kendi tarafına çekerek Kırım'ı arkadan tehdit etmekteydi. Bazı Nogay, Çerkes, Çeçen beyleri IV. Ivan'ın yüksek hakimiyetini tanımışlar, hatta bunların bir kısmı atalarının dinini terk ederek Hıristiyanlığı benimsemişlerdir. Elde ettikleriyle yetinmek niyetinde olmayan Rus Çarı Çerkeslerden daha fazla faydalanmak için onların iç mücadelelerinden yararlanmıştı. Nitekim Kabardey prensi Temir-goka rakiplerine karşı Ivan'ın dostluğunu temin etmeye çalışmıştır. İtaat ve sadakatının bir Göstergesi olarak bir oğlunu Moskova'ya rehin olarak vermiş, kızını da Rus Çarı ile evlendirmiştir. 20 Ağustos 1561'de bu evlilikten sonra Kabardey Prensi, Rus tüccarlarının güvenliklerini garanti etmekte, Terek boyunda bir kale yapılmasına kabul ederken Çar ise askeri yardım yapmayı kabul etmekteydi³².

Rusların Kazan ve Hacı Tarhan'ı alarak güneye doğru ilerleyişi Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyaya yönelmesine neden olmuştur. Bu doğrultuda 1569'da Hacı Tarhan seferi ve Sokulu Mehmed Paşa Don-Volga Kanalı Projesini hayata geçirerek Kuzey Kafkasya'nın step bölgesini denetim altına almak, Hacı Tarhan'ı Ruslar'dan geri almak ve Osmanlı Devleti'nin yoğun bir mücadele içinde bulunduğu Safevi Devleti'ni Hazar Denizi kıyısından kuşatmak istemiştir. Ancak bu girişim gerek merkeze uzaklık gerekse Kırım hanlarının isteksiz ve özensiz tutumu neticesinde felaketle sonuçlanmıştır³³.

Bu tarihten sonra Rus politikası Batı Sibirya ve Kafkasya'ya yönelmiş ve Rusya bölgedeki olaylara müdahale edebilen , hatta Güney Kafkasya'daki Hıristiyanlardan bazılarının kurtarıcı olarak gördükleri bir devlet olmaya başlamıştır. Mesela Gürcülerinden Kakheti Prensi Aleksandr, 28 Eylül 1587 tarihinde yaptığı gizli bir anlaşma ile Moskova'nın himayesine girmiş, XVII yüzyıl başlarında Rus Çarları ile Gürcü Kralları arasında on yedi elçi teati edilmiş ve bunun yanında çok sayıda temas gerçekleşmiştir. XVII. Yüzyıl boyunca Rusya'nın Kafkasya

³¹ Kurat, a.g.e., s.79.

³² Saydam, a.g.e., s. 29.

³³ Halil İnalçık, "Osmanlı-Rus Rekabeti'nin Menşei ve Don- Volga Kanalı Teşebbüsü", *Bellekten*, S.46, Ankara 1948, s.349-402., s.368-374

Politikasında önemli bir değişiklik olmadı. Bu yüzyıl daha Ziyade Rusların ilerideki büyük hamlesine zemin hazırladı. Ancak Kafkas halkları da Rusya'nın gerçek amacını anladıklarından gittikçe daha şiddetli tepkiler göstermeye başladılar. Tarku (1595), Şetkale (1604), Terek (1604) muharebeleri buna örnek olarak gösterilebilir³⁴.

XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı-Rus ilişkilerinde dengeler Rusya'nın lehine olarak değişmeye başlamıştır. Ruslar ilk defa İstanbul anlaşması ile hem Kafkaslar hemde Kırım'ın güvenliği için stratejik öneme sahip olan Azak kalesini ele geçirmişlerdir³⁵. 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Karadeniz'in kuzeyindeki ve Kuzey Kafkasya'daki siyasi etkinliği son evresine girmiştir. Rusya, Küçük Kaynarca Anlaşması ile Terek ve Kuban Havzasına kadar ilerlemiştir. Osmanlı Devleti, Rusların yayılcı siyaseti karşısında nüfuzunu tekrar güçlendirmek amacıyla 1779'da Ferah Ali Paşa'yı Anapa'ya göndermiştir³⁶. Ancak bu hareket çok geç kalındığı ve ivedi olarak gerçekleştirildiği için istenilen netice alınamamıştır³⁷.

Osmanlı Devleti'nin 1792 Yaş Anlaşması ile Kafkasya üzerindeki etkisinin tamamen ortadan kalkması ile Rusya önce Karadeniz sonra 1794 yılında Terek'in sol yanına Kazak Hattını oluşturarak hem Osmanlı Devleti'nin siyasi varlığının sonu hazırlamış hemde Kafkas dağlılarının Rus topraklarını yağmalamaması için önemli bir savunma mekanizması oluşturmuştur³⁸.

Yaş Anlaşması ile Rusya Kuzey Kafkasya'yı büyük oranda işgal etmesine rağmen oldukça dağlık bir bölge olan Karaçay bölgesini ele geçirememiştir. Karaçay bölgesinin Rus eline geçmesi 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı neticesinde imzalanan Bükreş Anlaşması ile olmuştur. Ancak Rusya 1828 yılına kadar burada kesin bir otorite sağlayamamıştır³⁹. Bu tarihten sonra Kuzey Kafkasya'da "Müridizm" ön plana

³⁴ Saydam, a.g.e., s.30.

³⁵ İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolijisi*, C. 3, İstanbul 1950, s.479.

³⁶ Ferah Ali Paşa Osmanlı Devleti'nin otoritesini artırmak amacıyla camiler, mescitler ve medreseler inşaa ettirmiş, erkanında bekar olan devlet adamlarını bölge halkından kişilerle evlendirerek bölge halkının arasına müdahil olmaya çalışmıştır. Osmanlı Siyaseti'nin Karadeniz'in kuzeyi ve Kuzey Kafkasya'da başarısız zuhuruna rağmen Ferah Ali Paşa uyguladığı siyasetle ne kadar etkin bir devlet adamı olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Zübeyde Guneş Yağcı, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998, s.88-143.

³⁷ Berkok, a.g.e., s.321.

³⁸ Tavkul, a.g.e., s.97.

³⁹ Tavkul, a.g.e., s.104.

çıkmiş ve Kafkas halkları imamlar önderliğinde örgütlenerak Rusya'nın yayılmacı siyasetine karşı mücadele etmişlerdir.

Kafkas tarihinde Müridizm Hareketi'nin temelleri ilk olarak XVIII. yüzyılın ortalarında ortaya çıkmaya başlamıştır. 1785 yılında İmam Mansur'un hem dini hemde siyasi bir kimlik olarak ortaya çıkışıyla birlikte Kafkas tarihinde yeni bir dönem ortaya çıkmıştır⁴⁰. İmam Mansur'dan sonra Müridizm Hareketini doruk noktasına ulaştıran kişi Şeyh Şamil olmuştur. Şeyh Şamil Rusların Güney Kafkasya'ya inmelerini büyük ölçüde yavaşlatarak bir nevi Osmanlı Devleti'nin öncü kuvveti olarak çalışmıştır. Şeyh Şamil bölgede Nakşibendi felsefesini etkin olarak kullanmış bu sayede yürüttüğü Müridizm Hareketinde başarıya ulaşmıştır. Şeyh Şamil 1830'lardan başlayarak 1860 yılına kadar etkin bir rol oynamış, bu tarihten sonra Rus ilerleyişi karşısında gerileme sürecine girmiştir⁴¹.

Şeyh Şamil'in teslim olmasından beri ise Kafkasya'da birçok başkaldırı hareketi görülmüştür. Şamilin dinsel halefleri olan ve Çeçenistan ve Dağıstan'da bugüne kadar hiçbir gücün yenilgiye uğratamadığı gerçek bir gölge ordusu kuran iki sufi tarikatı, Nakşibendilik ve Kadirilik bu başkaldırıları desteklemiştir⁴².

Müridizm Hareketi'nin efsanevi lideri Şeyh Şamil'in ele geçirilmesinden sonra Kafkasya'daki direniş hareketi etkinliğini yitirmiş ve günümüzde varlığını devam ettiren Rus egemenliği bölgeye sağlam bir şekilde yerleşmiştir.

⁴⁰ John F. Baddeley, *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan yayınları, İstanbul 1989, s. 72.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Baddaley, a.g.e., s.300-429.

⁴² Alexandre Grigorianz, *Kafkas Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, 2. baskı, İstanbul 2000, s.19.

İKİNCİ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER EKSENİNDE KUZEY KAFKASYA'DA YAŞAYAN TOPLULUKLAR *

1. KASLAR; KAFKASYA'NIN YERLİ HALKLARI **

1.1. ÇERKESLER (ADIGELER)

Çerkes adı, Kuzey Kafkasya'da Kuban nehri, Kabartay ve Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca yerleşmiş olan halklara tarih boyunca verilen bir çok isimden biridir ve ilmi çevreler tarafından en çok kabul gören tanımlamadır. Kendilerini tanımlamak için kullandıkları Adıge isminin "hemşeri" veya "hem-millet" anlamına geldiği ifade olunmaktadır. Çerkeslerin Kafkasya'daki yurtlarına ne zaman geldikleri konusunda tam bir fikir birliği olmamasına rağmen M.Ö. 6. yüzyılda Kafkasya coğrafyasına geldikleri tahmin edilmektedir⁴³.

Çerkeslerin Kafkasya'daki en önemli topluluklardan biri olduğunu ifade eden Klaproth, Çerkeslere; Rusların "Tscherkessi", Avrupalıların çoğunlukla "Circassians" diye isimlendirdikleri Çerkeslerin ise kendilerine "Adıge" dediklerini ifade etmektedir. Daha eski dönemde Strabo, Pliny ve Bizanslı Stephen'nin Çerkes yerleşim bölgesini "Zuxor" olarak adlandırdıkları görülmektedir⁴⁴.

Çerkes isminin Tatar dilindeki "Çer" yol kelimesi ile "kes" kesmek fiilinden geldiğinin iddia edildiğini belirten Klaproth, Çerkeslerin komşuları olan Osetlerin onlara "Kessech" ya da "Kasach" olarak hitap ettiklerini ifade etmektedir. Bizanslı tarihçilerin, Çerkesler tarafından yerleşilen aşağı Kuban bölgesinin komşu bölgelerini ifade etmek için "Kasachia" ismini kullandıkları belirten Klaproth, bunun yanı sıra Arap coğrafyacı Mesudi'nin Müslüman tüccarların yıllık olarak Rum, Ermeni ve Kaschek ülkesine geldiğini ifade ettiğini, ancak Mesudi'nin burada Güney Gürcistan'da Kasachi, Bortschalo ve Bambak bölgelerine yerleşmiş olan Tatarları

* Kafkas toplumlarının sınıflandırılması hususunda, bkz. Saydam, a.g.e., s.17.

** Kafkasya'daki etnik ve kültürel çeşitliliğin bir sebebi de ülkeleri işgal edilen mültecilerin sığınak yeri olması olduğu söylenebilir. Saldırganlara karşı hayatlarını kurtarmak isteyen toplumlar Kafkasya'nın dağlık bölgelere çekilerek kendilerine bir savunma hattı oluşturmuşlardır. Tarih boyunca birçok millet tarafından işgal edilen Kafkasya topraklarının asıl yerlilerinin kökeni konusu hiçbir zaman tam bir aydınlık kazanamamıştır. Saydam, a.g.e.,s. 16.

⁴³ Mirza Bala, "Çerkesler", *İ.A.*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 375.

⁴⁴ Klaproth, a.g.e., s.310.

ima etmiş olabileceğini ifade etmektedir⁴⁵. Klaproth'un görüştüğü yaşlı bir Tatar mollası ise Çerkes isminin Pers dilindeki "Tschehar" (dört) ve Tatar dilindeki "Kess" (adam) kelimelerinden oluştuğunu ve dört kardeş ya da dört kurucu anlamına geldiğini belirtmiştir⁴⁶. Evliya Çelebi ise Çerkeslere Tatar dilinde "Serkis", İran dilinde "Serkeş" denildiğini ve Serkeş isminin baş alıp gidici anlamına geldiğini ifade etmektedir⁴⁷

Klaproth, Çerkeslerin kökeni hakkında da bölge halkından duyduğu rivayetlere eserinde yer vermektedir. Bu rivayetlere göre Çerkeslerin kökeni bir Arap prensine dayanmaktadır⁴⁸. Bu rivayeti anlatan yaşlı Çerkesin ifade ettiğine göre bu prens ana topraklarından küçük bir maiyetle uzun zaman önce gelmiş ve Şançir'e yerleşmiştir. "Arab-han"dan sonra bu aileye liderlik eden oğlu İnal beş erkek çocuğa sahip olmuştur. Oğulları Dağ-sultan, Achlau, Mudar, Beslen ve Komuqua onun ölümünden sonra birlikteliklerini devam ettiremeyip dağılmışlardır. Bu süreçte Dağ Sultan'ın en yaşlı ve en kuvvetli destekçiye sahip olarak Küçük Kabartay'ın batısına, Achlau ve Mudar'ın doğuya doğru, Beslen ve Komuqua'ın ise birliklerini devam ettirdiklerini anlatan yaşlı Çerkes Büyük Kabartay soylularının Beslen ve Komuqua'ya dayandığını söyleyerek hikayesini bitirmiştir. Açıkça ilmi geçerliliğe sahip olmayan bu rivayetten hareketle Çerkeslerin Arap kökenli olduklarını iddia etmelerine rağmen Klaproth, onların gelenekleri ve kişi adlarına göre Arap kökenli toplumların özelliklerini taşımadıklarını yazmaktadır⁴⁹.

Çerkeslerin fiziki görünüşleri hakkında da en ayrıntılı bilgilere Klaproth'un seyahatnamesinde rastlarız. Klaproth, erkeklerinin orta boylu yapılarına rağmen düzgün ve zarif bir görünüme sahip olmalarına rağmen son derece kuvvetli ve dayanıklı olduklarını belirtir. Omuz ve göğüsleri geniş, belleri ince olan erkeklerinin genel olarak kahverengi gözlere ve saçlara sahip olmalarının yanı sıra oldukça uzun yüzleri ve ince düz burunları olduğunu belirtmektedir. Klaproth, Çerkes kadınlarının

⁴⁵ Klaproth, a.g.e., s. 311.

⁴⁶ Klaproth, a.g.e., s. 313.

⁴⁷ Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zılî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.7, Hazırlayanlar; Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2003, s. 269.

⁴⁸ Evliya Çelebi'nin Çerkeslerin Arap atalara dayandığını ifade ettiği görülmektedir. Evliya Çelebi, a.g.e., s. 267-270.

⁴⁹ Klaproth, a.g.e., s. 312.

Kafkasların en güzelleri olduğunu ifade ederken,⁵⁰ Hell, Çerkes kadınının güzelliğinin abartıldığı görüşündedir. Hell'e göre Çerkes erkeği Çerkes kadınlara kıyasla daha gösterişli özelliklere sahiptir⁵¹.

1768-1774 ve 1787-1792 Osmanlı-Rus Savaşları'nın Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanması, Kırım ve çevresinin Ruslar tarafından ilhakı Çerkeslerin hayatında da büyük değişimlere neden olmuştur. Bu savaşlardan ve Ruslar tarafından Kafkas Hattı oluşturulmadan önce Çerkeslerin toprakları kuzeye doğru oldukça geniş bir alanı kaplamakta ve otlakları Kuma Nehri'nin⁵² ötesine kadar uzanmaktaydı. Bölgenin Rusların istilası uğraması ve Kafkas Hattı'nın⁵³ oluşturulması Terek, Kuban ve Malkar havzasını oldukça daraltmış ve verimli toprakların büyük bölümü Rus istila alanı içinde kalmıştır⁵⁴.

Bu nedenle Çerkes ailelerinin birkaçı Ruslarla işbirliği yapmak zorunda kalarak Kafkas hattının kuzey tarafında kalmaya devam etmişler ve "Dost Çerkesler" olarak nitelendirilmişlerdir. Lyall, Rus egemenliğini kabul eden bu Çerkes kabilelerinin eski örf ve geleneklerini ve yaşam tarzlarını koruduklarını, ancak Rus hükümetinin izni olmadan Kazak Hattı'nı geçemediklerini ifade etmektedir⁵⁵.

Kafkas hattının güney kesiminde Kuban nehri ve Kafkas dağlarının en yüksek kesimleri arasında kalan Çerkesler'in, Abazalar ve Tatarlar'la karışık bir şekilde yaşamakta oldukları görülmektedir⁵⁶.

1822 yılında bölgeyi ziyaret eden Henderson bu bölgede 200.000 civarı bir Çerkes nüfusunun yaşadığını ifade etmektedir⁵⁷. Henderson bu nüfusun kabileler halinde yaşadığını belirttikten sonra bölgedeki başlıca kabilelerinin isimlerini belirtmektedir. Henderson'un zikrettiği başlıca kabileler şu şekildedir⁵⁸:

I. Besleneyleler

VI. Hatukay

⁵⁰ Klaproth, a.g.e., s. 321.

⁵¹ Hell, a.g.e., s. 307.

⁵² Kuma Çerkesler tarafından "Gum'ysch" olarak adlandırılmaktaydı. Ancak bu isim eski kumayı ifade etmekteydi. bkz. Klaproth, a.g.e., s. 247.

⁵³ Bazı kaynaklarda Kuban-Terek Hattı olarak geçmekte olan Kazak Hattı Çariçe II. Katreina'nın 28 Şubat 1792 tarihli buyruğuyla General İvan Gugoviç tarafından oluşturulmuştur. Bilge, a.g.e., s. 285.

⁵⁴ Klaproth, a.g.e., s. 311.

⁵⁵ Robert Lyall, *Travels in Russia, The Crimea, The Caucasus, and Georgia*, C.1, London 1825, s.450.

⁵⁶ Klaproth, a.g.e., s. 247.

⁵⁷ E. Henderson, *Biblical Research and Travels in Russia*, London 1826, s. 537.

⁵⁸ Henderson, a.g.e., s. 536.

II. Mahoşlar

VII. Şapşıglar

III. Abzehler

VIII. Janalar

IV. Kemurguveyler

IX. Shegakehs

V. Beseduchs

Bu kabilelerin bazılarını zikretmemekle birlikte Klaproth'un zikrettiği kabileler hakkında daha ayrıntılı bilgiler verildiği görülmektedir.

Kabardeyler: Kabardeylerin yaşadıkları alan Kabartay olarak isimlendirilmekte ve Kabartay bölgesi büyük ve küçük olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kabardeyler Rus idaresine girdikten sonra ilk olarak Kızlardaki Rus idaresini daha sonrada Kabardey müfettişinin idaresi altına girmişlerdir. Klaproth, bölgeyi ziyaret ettiği zaman Kabardeylerin idarecisinin Binbaşı Del Pozzo olduğunu yazmaktadır. Ruslar, ünlü general Potemkin zamanında Kabardey soylularına unvanlar ve hediyeler vererek Kabardeyleri kontrol altında tutmaya çalışmışlar. Bununla birlikte Kabardeyler Ruslara karşı yağma saldırılarını devam ettirmişlerdir. Rusların bölgedeki etkinliklerini güçlendirmek için Kabardey soylularından bazılarını St. Petersburg ve Yekaterinaslov gibi şehirlerde eğittikleri görülmektedir. Buna rağmen Rus eğitimi alan Kabardey soylularının bile çocuklarının Rus eğitimini almasını istememektedirler. Kibirli ve savaşçı bir kimliğe sahip olan Kabardeyler kendilerine sığınan kişilere çok iyi bir misafirperverlik göstermekteydiler. Kendilerine sığınan bir kaçak dahi olsa onu düşmanlarına teslim etmek istemeyerek ve misafirlerinin güvende olmasını büyük önem vermekteydiler⁵⁹.

Klaproth, Kabardey erkeğinin oldukça düzgün fiziğe olmakla beraber ayırt edici fiziksel özelliklerinin uzun boyları ve etkileyici bedelsel kuvvetleri olduğunu ifade etmektedir. Oldukça gelişmiş dayanıklı ve son derece kaslı fiziklerine rağmen Kabardey erkeğinin görünümündeki zarafet kayda değer nitelikte olduğu belirten Klaproth, Kabardey erkeğinin omuz ve göğüsleri geniş olmasına karşın bel bölgeleri ince bir görünüme sahip olduğu ve uzun yüz hatları ve ince düz burunları,

⁵⁹ Klaproth, a.g.e., s. 318.

kahverengi gözleri ve saçlıların onun ihtişamını tamamlamakta olduğu yazmaktadır⁶⁰.

Besleney; Klapproth, Çerkeslerle aynı kökten geldiğini söylediği Besleneylerin Yukarı Laba bölgesinde yaşadıklarını ve 1500 aileden oluşmakta olduklarını ifade etmektedir. Klapproth, Besleneylerin Kabardeyler ve Rus arazisinde yaşayan Nogaylarla yağma seferleri düzenlediğini belirtir. Ayrıca, Klapproth, Besleneylerin Kemirguvey, Mahoş ve Nevruzoğulları ile işbirliği içerisinde hareket etmekte oldukları belirtmektedir⁶¹.

Mahoş; Klapproth Kafkasya'yı ziyaret ettiği dönemde Mahoş kabilesinin 670 aileden oluşmakta olduğunu ve kabilenin Karadağ'ın eteklerinde yaşamakta olduklarını görülmektedir. Klapproth, kabilenin zengin sığır sürülerinin yanı sıra kabilenin bulunduğu yerdeki arazilerin oldukça verimli olduğu ifade etmektedir. Klapproth edindiği bilgilere dayanarak Mahoş kabilesini göçebe yaşam tarzını terk etmiş ve kalıcı olarak köylere yerleşmiş oldukları ve bu nedenle kış boyunca hayvanları ağıllarda tuttuklarını, bahar ve sonbaharda ise Laba'nın sol kenarındaki otlaklara çıkardıklarını yazmaktadır. Mahoş kabilesini yönetici ailesi Baharsukalar ailesinin mensupları olduğunu belirten, Klapproth'un geldiği dönemde Mahoşların Kabardeyler ile iş birliği yapmakta olduklarını ve Rus karşıtı politika izledikleri ifade etmektedir. Klapproth'un ziyaret ettiği dönemde Mahoşların Abazalarla ciddi çatışma içinde oldukları görülmektedir⁶².

Abzehler; Klapproth, Çerkes kökenli bir kabile olan Abzeh kabilesi Çerkes dilinin bozuk bir şivesini konuştuğunu, Batı Kafkasya'nın karlı tepelerinde yaşadıklarını ve oldukça geniş bir alana yayılmış olduklarını ifade eder. Klapproth, Bu kabilenin komşu kabilelerden insanları tutsak yaparak onları tarım işlerinde çalıştırdıkları belirtmektedir. Klapproth, başka ırklarla karışmış olmaları nedeniyle ana kimliklerini koruduklarını söylemek güç olduğunu yazmaktadır. Laba'nın batısından Anapa Kalesine kadar yayılmış durumda oldukları görülmektedir⁶³.

⁶⁰ Klapproth, a.g.e., s. 321.

⁶¹ Klapproth, a.g.e., s.253.

⁶² Klapproth, a.g.e., s.255-256.

⁶³ Klapproth, a.g.e., s.256-257.

Klaproth, Abzeh kabilesi birkaç evlik topluluklar halinde yaşamlarını sebebiyle yerleşim yerlerinin büyük olmadığı, ancak yerleşim yerleri dağınık olmasına karşın birbirlerine oldukça yakın olduğunu ifade etmektedir. Kabilenin bütün fertleri çitlerle çevrili kendi çiftliklerine kendilerine ait otlaklara ve ağaçlık alanlara sahip olduğunu yazan Klaproth, bu topraklar sahibinin ismi ile anılmakta olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Kalproth, Kabilenin yerleştiği bölgenin oldukça dağlık olmasına karşın bol su kaynağının ve geniş yeşillik alanların mevcut olduğu ifade etmektedir⁶⁴.

Abzehler, Klaproth, Abzehlerin yaşam tarzları büyük ölçüde benzer olan üç ana gruba ayrıldığını ve bunların "Aenamok", "Aentschiko" ve "Aedshigh" olduğunu ifade etmektedir. Aenamok 29, Aentschiko 20 ve Aedshigh 10 aileden oluşmakta olduğu bilgisini veren Klaproth, Abzeh özdenlerinin çoğunun Müslüman olmasına rağmen İslamiyet'in Abzehler arasında tam olarak yerleşmemiş olduğunu ifade etmektedir⁶⁵.

Kemirguvey; Klaproth, Tatarlar tarafından Demirköy olarak adlandırılan Kemirguvey kabilesinin 5000 aileden oluşan kalabalık bir Çerkes kabilesi olduğunu belirtmektedir. 40'dan fazla köylere olan ve 2000'e yakın silahlı adam çıkarabilen Kemirguvey kabilesinin Klaproth'un ziyaret ettiği dönemde Kabardeylere düşman, Besleney, Mahoş ve Beşeduh ile barış içinde yaşamakta oldukları görülmektedir. Klaproth, tahkim edilmiş köylere sahip olan Kemirguveylerin Çerkeslerin en temiz kabilesi olarak görmektedir. Klaproth sığırcılıkla uğraşan kabilenin bahar aylarında hayvanlarını Laba kenarındaki steplerde otlatırken kış gelince hayvanlarını köylere çekmekte ve köyelerinin yanındaki ağaçlarda tutmakta olduğu ifade etmektedir⁶⁶.

Hatukay; Hatukay kabilesi Klaproth'un Kafkasya'yı ziyaret ettiği dönemde 400 aileden oluşmaktaydı. Klaproth Çerkes kabilesi Tatar lideri Aslan Giray'a bağlı olduğu ifade edilmektedir⁶⁷.

Beduhlar; Klaproth, Beduhların Rus istilasından önce Kuban iki yakasında yaşamakta olup Rus istilasından sonra yukarı bölgelere doğru çekilmek zorunda

⁶⁴ Klaproth, a.g.e., s.257

⁶⁵ Klaproth, a.g.e., s.257.

⁶⁶ Klaproth, a.g.e., s.258.

⁶⁷ Klaproth, a.g.e., s.262.

kaldıklarını belirtmektedir. Klaproth'un ziyaret ettiği dönemde sık sık Çernomorski Kazaklarına saldırılar gerçekleştiren Beduhların liderleri olarak Pşıkuy ailesinden Bat Mirza, Otschka ailesinden Batır Mirza, Karepey kabilesinden Çançık ve Halmish ailesinden Acubono olduğu görülmektedir⁶⁸.

Şapşıglar; Klaproth, Şapşıgların 10 bin aileden oluşmakta olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Klaproth, tarım ve hayvancılığın yanı sıra yağmacılık da yapmakta olduklarını ve bozuk bir Çerkes şivesi ile konuşmakta olduklarını belirtmektedir⁶⁹.

Jana; Klaproth, Jana kabilesinin 6 aileden oluşan küçük bir Çerkes kabilesi olduğunu ve tarımla uğraşmakla beraber ufak miktarda sığır sürülerine sahip oldukları bilgisine vermekte ve bu kabilenin yaşam tarzının diğer Çerkes kabilelerine göre oldukça fakir olduğu ifade etmektedir⁷⁰.

1.2. ABAZALAR

Abhaz kabilesine Türkçe karşılığı olarak Türkçede Abaza ifadesinin de kullanıldığı da görülmektedir⁷¹ Abazalar ifadesini, batı Kafkasya'da Karadeniz sahilleri boyunca oturan kabilelere verilen genel bir isim olarak tanımlanabilir⁷².

Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca uzanan bölge Abazaya olarak isimlendirilmektedir⁷³. Klaproth, Abazaları Rusların "Abassinzy", Tatarların ve Çerkeslerin "Abaza" diye isimlendirirken, Gürcülerin Abazaya coğrafyasını "Abshasseti" diye adlandırdığını, Abazaların ise kendilerini Apsua ve ülkelerini de "Apsni" olarak isimlendirdiklerini yazmaktadır. Klaproth, Kuzeybatı Kafkasların orijinal yerlileri olan Abazaların dar yüzleri baskın burunları ve koyu kahverengi saçlarıyla diğer komşu kabilelerden ayrılmakta olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Klaproth, Abazaya bölgesinin dağlık kesimlerine Abazaların, Adıgeler yayılmadan çok önce yerleştikleri ifade edilmektedir⁷⁴.

⁶⁸ Klaproth, a.g.e., s. 259-260.

⁶⁹ Klaproth, a.g.e., s.260.

⁷⁰ Klaproth, a.g.e., s.262.

⁷¹ Bkz. "Abaza", *İ.A.*, C.1, MEB Yayınları, s. 5.

⁷² W. Barthold, "Abazalar", *İ.A.*, C.1, MEB Yayınları, İstanbul, s.6.

⁷³ Hell, a.g.e., s. 310.

⁷⁴ Klaproth, a.g.e., s.247.

Çerkesler gibi yağmacı bir topluluk olan Abazaların Çerkeslere bağlı bir halk iken artık kendilerini Çerkeslerden üstün görmeye başladıkları ifade eden Klaproth, bu nedenle Abaza Prenslерinin kendilerini yalnızca Kabardey Prensleri ile eş görmekte olduğunu belirtmektedir⁷⁵. Spencer, Abazaların kimliklerini tanıtırken şu ifadelere yer vermiştir;

"...Abazaları savaşçı bir toplum olarak nitelemek mümkündür. Denizde korsan, karada haydut olan Abazalar kadar hiçbir Kafkas kabilesi sert bir mizaca sahip değildir. Muazzam derecede bir fizik gücüne sahip olmalarına rağmen düşmanlarına karşı kurnazlık, çeviklik gibi konularda geride oldukları söylenebilir. Sınır bölgelerdeki kabilelerin sık sık baskı altında kaldıklarında Abazalara boyun eğmektedirler. Diğer Kafkas hanları gibi Rusların otoritelerini asla tanımazlardı. Bu yüzden Abazalar Rusların en köklü düşmanları arasındadır..."⁷⁶.

Klaproth, Abazaların Büyük ve Küçük Abaza olmak üzere ikiye ayrılmakta olduğunu, Büyük Abazaların Karadeniz kıyısında ikamet ederken Küçük Abazanın ise Çerkesler tarafından "Kusch'hasab abassi" ya da "Transmantane Abassians" (Dağları ötesindeki Abazalar) olarak adlandırılan bölgede ikamet ettiklerini ifade etmektedir⁷⁷.

Klaproth, altı aileden oluşan ve "Altı Kessek" olarak da bilinen Küçük Abaza Doğu Karadeniz'in Kuban Nehri bölgesindeki kıyılarında ikamet eden Küçük Abazanın altı ailesinin "Lou", "Biberd", "Klitsch", "Cantemir", "Tram" ve "Aslan" olduğunu ifade etmektedir. Bu kabilelerin nüfusu tam olarak bilinmese de Klaproth Lou'nun 1500, Bibert'in 1600, Klitsch'in 600, Cantemir'in 1700 civarında haneden oluşmakta olduğunu belirtmektedir. Ziyaret ettiği dönemde Altı Kessek'in tamamını yöneten bir yöneticinin bulunmadığını yazan Klaproth, Küçük Abazanın büyük oranda Çerkes prensi Adil Giray'a⁷⁸ bağlı bulduklarını ve Adil Giray'ın emrine itaat eden birkaç kabile reisi arasında yönetsel dağılımlar yapıldığını ifade etmektedir⁷⁹.

Abaza erkelerinin Kafkas toplulukları içerisinde en güçlü ve dayanıklı fiziğe sahip olanlardan biri olduğunu ifade eden Klaproth, Abaza erkeklerinin savaşçı bir

⁷⁵ Klaproth, a.g.e., s. 249.

⁷⁶ Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, C.1, London, 1838, s. 247.

⁷⁷ Klaproth, a.g.e., s. 249.

⁷⁸ Adil Giray'ın Rus esaretinden kaçtıktan sonra bölgede İslamiyet'in yayılmasına ve Kuban ötesindeki kabilelerin Rusya'ya karşı dini savaşlar yapmasına etkide bulunduğu, ancak 1807 veba salgınında Adil Giray ölünce, taburlarının yalnızca üçünün hayatta kalabildiği ifade edilmektedir. Klaproth, a.g.e., s.250.

⁷⁹ Klaproth, a.g.e., s. 250.

karaktere sahip oldukları belirtmektedir. Klapproth, Erkeklerin çoğu tarım ve avcılıkla meşgul olmalarının yanı sıra Ruslara karşı yapılan akınlara da iştirak olduklarını ve Abaza erkeklerinin tüm diğer Kafkas toplumlarında olduğu gibi düzenli askeri birliklerin olmaması nedeniyle daima silahlı asker olarak hizmet görmekte olduklarını yazmaktadır⁸⁰.

Karadeniz sahili boyunca Kuban nehri ve Mingrelia bölgesi arasındaki Abaza kökenli kabileler de bulunmaktaydı. Henderson bu Abaza coğrafyasında 1820'lerde 48.000 civarı Abaza nüfusunun var olduğunu belirtmektedir⁸¹. Ayrıca Henderson, Kafkasya'da yaşayan Abaza kabilelerinin isimlerinin vermektedir. Henderson'ın verdiği Kabile isimleri aşağıda verilmiştir.

I. Sadlar	XII. Tubiler
II. Çaşlar	XIII. Ubıhlar
III. Aybgalar	XIV. Besubdehler
IV. Akşibler	XV. Abarecler
V. Kirpiler	XVI. Netucaslar
VI. Başılbay	XVII. Loular
VII. Medovey	XVIII. Bibertler
VIII. Brakay	XIX. Kılıçlar
IX. Kasilbegler	XX. Candemir
X. Çegrehler	XXI. Tramlar
XI. Başlar	XXII. Dudarugular ⁸²

Bu kabilelerin çoğunu zikretmemekle birlikte Klapproth'un zikrettiği kabileler hakkında daha ayrıntılı bilgiler verdiği görülmektedir.

Başılbey; Klapproth, bozuk bir Abaza lehçesi ile konuşan bir Abaza topluluğu olan Başılbey kabilesinin, ziyaret ettiği dönemde yalnızca Urup bölgesinde yaşamakta olduğunu ve kabilenin erkeklerin oldukça kuvvetli olduğunu ifade

⁸⁰ Klapproth, a.g.e., s. 248.

⁸¹ Henderson, a.g.e., s 537.

⁸² Henderson, a.g.e., s. 536.

etmektedir. Klaproth Kabardey otoritesinin Başılbey toplumu üzerinde hakim olduğunu yazmaktadır. Başılbeylerin yaşam tarzları diğer Abazalara benzer olmasına karşın, Başılbey halkının yaşadığı bölgenin tarıma oldukça elverişsiz olduğu belirten Klaproth, Başılbeylerin yalnızca Urup nehrine yakın topraklarda tarım yapılabildikleri ve özellikle keçi, koyun ve arı yetiştiriciliği ile uğraşan Başılbeylerin toprakları sonbahar ve baharda sürülerle dolmakta olduğunu, kışın köylerinde yaşadıkları yazın ise yüksek dağlara göç ettiklerini ifade etmektedir⁸³.

Medovey; Klaproth, Laba bölgesinin en uç kesiminde yaşayan Medovey kabilesinin Midavi adıyla da bilinmekte olduklarını ifade etmektedir. Kabile halkının Müslüman olmadığı ve bağımsız bir yaşam sürmekte oldukları belirten Klaproth, kabile reisliğinde belli bir veraset sitemlerinin var olmadığı için en güçlü ve en kahraman olan kabile üyelerinin kabilenin lideri olmakta olduğunu yazmaktadır⁸⁴.

Brakay; Suhumkale yakınlarında yaşamakta olan Brakayların yaklaşık 600 aileden oluşmakta olduğunu ifade eden Klaproth, Müslüman bir kabile olmalarına karşın Brakayların inançları gereği domuz eti yememeleri gerekirken domuz eti tükettikleri dile getirmektedir. Klaproth, Brakayların zengin sürüleri olduğunu ve otlakları oldukça geniş bir alanı kapladığını ifade etmektedir. Ayrıca Klaproth, oldukça kaba ve vahşi olan Brakaylar sıklıkla Rus bölgesine yağma akınları yaptıklarını söylemektedir⁸⁵.

Kasilbeg; Klaproth, Madowehlerle aynı soydan gelen Kasilbeglerin Kafkasların en yüksek bölgelerinden Büyük ve Küçük Laba kaynakları ve güney batı yönünde Karadeniz'e kadar uzanan bölgede yaşamakta olduklarını ifade etmektedir⁸⁶.

Tubi ve Ubih; Bu kabilelerin aynı Abaza şivesi ile konuştuklarını ifade eden Klaproth, Karadeniz'e yakın yüksek dağlarda ikamet etmekte oldukları için bölgelerinin oldukça korunaklı olduğunu söylemektedir. Klaproth, bu kabilelerin hırsızlık ve yağma gibi faaliyetlerin yanı sıra verimli topraklarında

⁸³ Klaproth, a.g.e., s. 251.

⁸⁴ Klaproth, a.g.e., s. 253

⁸⁵ Klaproth, a.g.e., s. 255.

⁸⁶ Klaproth, a.g.e., s. 255.

tarımsal faaliyetleri ile uğraşmakta olduklarını ve üç-dört kişinin kalabileceği barakalarda yaşamakta olduklarını yazmaktadır⁸⁷.

Nathukay; Klapproth'un bölgedeki en güçlü Abaza kabilesi olarak ifade ettiği Nathukaylar, Şapşıgların batısına doğru, Atakum, Bakan ve Zemes nehirlerinin kenarında ikamet ettiklerini belirtmektedir. Klapproth, Nathukayların topraklarının tarıma uygun olmaması nedeniyle çok sayıda sığır beslemekte olduklarını ve düzenli olarak yağma faaliyetlerinde buldukları ifade etmektedir⁸⁸.

1.3. ÇEÇEN- İNGUŞLAR

XIX. yüzyıl ilk yarısında Çeçenistan olarak adlandırılan bölge, batıda Küçük Kabardey, kuzeyde onları Kalmuk göçmenlerinden ayıran Terek Nehri, doğuda Kumuk ve Dağistan bölgesinin batı sınırları, güneyde ise Çeçen bölgesini Gürcistan ve Osetya'dan ayıran Kafkas dağları ile çevrili alandı⁸⁹. Çeçenler ve İnguşlar bir zamanlar "Misjeji" denilen tek ve aynı halkın birer parçasıydılar. ama aralarındaki bazı ayrılıklardan dolayı iki farklı kolu oluşturmaktaydılar. İnguş dilene dağlarda oturan anlamına gelen "Lamur" adını vermekteydiler. İnguş dilini bilen Ruslar kafkas toplumları ile savaştıkları dönemde Dağlı Çeçenler anlamına gelen "Gorniy çeçenler" ifadesini kullanmaktaydılar⁹⁰

Klapproth, Kumbaley nehrinin sol tarafında kalan topraklar büyük İnguş vadisi olarak nitelendirilmekte olduğu ve Kumbaley vadisinin kuzey tarafında sürüler için geniş otlaklar bulunması nedeniyle çok sayıda İnguş köyünün mevcut olduğu yazmaktadır. Klapproth, Koyunlarını bu bölgenin güneyindeki ve doğusundaki ağaçlık alanlarda otlattıklarını ifade etmektedir. Klapproth, İnguş vadisinin güney tepesinin yamacında "Vapi Köyü"nü bulunmakta olduğunu belirtmektedir İnguş vadisinin halkının Osetler tarafından "Makaldom" (Makkalon) diye çağırılmakta olduğunu ifade eden⁹¹ Klapproth Kafkaslardaki asıl İnguş bölgesinin Kumbaley nehrinin kaynağı ile Asasi (Asa) Vadisinden onu ayıran daha yüksek tepelere doğru ilerlendiğinde ulaşılan "Kalga"(Galgay) bölgesi olduğunu söylemektedir⁹².

⁸⁷ Klapproth, a.g.e., s. 256.

⁸⁸ Klapproth, a.g.e., s. 261-262.

⁸⁹ Grigorianz, a.g.e., s. 168.

⁹⁰ Grigorianz, a.g.e., s. 177.

⁹¹ Klapproth, a.g.e., s. 342.

⁹² Klapproth, a.g.e., s. 342.

Klaproth, Küçük Kabartay'da Kumbaley nehrinin tepeleri üzerindeki yamaçlarda 1770'lerden itibaren İnguş kolonileri yerleşmeye başladığını ve İnguşların bu verimsiz bölgede artan nüfusları onları ovalara hareket etmeye zorladığı ve İnguşların Kabarhah'ın geniş ovasına hareket ettiği dönemde Osetlerin bu bölgede yerleşik durumda olduklarını ve İnguşların ovalık alanda yerleşik olarak bulunan Osetleri yerlerinden ederek ve bu bölgeye yerleştiklerini ifade etmektedir.⁹³.

Klaproth İnguş halkının yedi kabileden oluşmakta olduğunu ifade ederek aşağıda verilen kabile atlarını yazmaktadır.

I. Tergimça

II. Agi

III. Çamhuiy

IV. Çaratoy

V. Zimkar-bah

VI. Ge-ula-wy

VII. Wapi⁹⁴

İnguşlarda, sosyal ilişkilerin ailelerin en yaşlıları tarafından düzenlenmekte olduğu görülmektedir. Ancak sosyal normlar dağdakilerden çok ovalardakilerin üzerinde etkiye sahipti. Ovalardaki yerleşkeleri çok kötü ahşap kulübelere oluşmaktaydı ve herhangi bir saldırı durumunda terk etmekteydiler. İnguşlar'ın kapalı toplum yapısını benimsedikleri görülmektedir. Ovada yaşayan İnguşlar gerektiği durumlarda dağlık bölgelerdeki İnguşlara sığınabilmekteydiler. Dağlık bölgelere çekilen İnguşlar, tekrar ovaya göç ettiklerinde geride kalan ev ve topraklarını fakir insanlara bıraktıkları ifade edilmektedir⁹⁵.

İnguş kadınlarının oldukça çalışkan olduğunu ifade eden Klaproth genel olarak İnguş halkını çalışkan bir toplum olarak nitelendirmenin mümkün olduğunu yazmaktadır. Klaproth, İnguş kadınlarının sadece ev işleri ve elbise yapımıyla değil

⁹³ Klaproth, a.g.e., s. 340.

⁹⁴ Klaproth, a.g.e., s. 347.

⁹⁵ Klaproth, a.g.e., s. 341.

aynı zamanda evin yakacak ihtiyacını karşıladıkları ve tepelerden ağır yükleri taşıdıkları da söylemektedir⁹⁶.

İnguşların çok zayıf bir bedensel yapıya sahip olduklarına söyleyen Klapproth İnguşların ayaklarının çabuk, kuvvetli ve yorulmaz olduğu dikkat çekmektedir. Klapproth, İnguşların görünümünde ciddiyetin hakim olduğu ve İnguşlar arasında yaşamı küçük görmenin bir erdem sayıldığını, İnguşlar için en büyük hatanın zor durumda iken korku belirtisi göstermek olduğunu ve bu nedenle sert bir mizaca sahip olmayı tercih ettiklerini dile getirmektedir⁹⁷.

2. TÜRK KÖKENLİ TOPLULUKLAR

2.1 TATARLAR

Tatarların kökeni meselesi üzerinde durulması gereken en önemli noktalardan birini oluşturmaktadır. Bir grup bilim adamı Moğol ve Tatarların aynı ırktan geldiklerini kanıtlamaya çalışırken, diğer bir grup ise Tatar ve Moğol ırkının birbirinden farklı ırklar olduğu tezini savunmaktadır. Herbetot ve Lesur Tatarların bir Türk topluluğu olduğunu ifade ederlerken, Klapproth, Tatarlar ve Moğolların aynı ırktan olduğu tezini savunmaktadır. Moğol tarihinin önemli bir tarihçisi olan D'Ohson ise Tatarların ve Moğolların farklı ırklar olduğunu belirtmekte, ancak Tatarların bir Türk topluluğu olduğu tezine karşı çıkmaktadır⁹⁸.

Kafkasya'nın kuzey kesiminde Kuban ve Yukarı Kuma bölgesinde Kasbulat, Kıpçak, Mangıt, Yedisan, Canbulat, Yediçkul ve Nevruz Tatar kabileleri yaşamaktaydılar. Bu bölgede yaşayan Tatar nüfusu Klapproth tarafından yaklaşık olarak 6000 at arabası civarında olduğu ve XIX. yüzyılın başlarında kabilelerin hepsinin Müslümanlığı kabul etmiş durumda olduklarını ifade etmektedir⁹⁹.

Klapproth, Hazar denizinin kuzeyine doğru nüfusu 4500 at arabası civarında olan Türkmen Tatarların yaşamakta olduğunu ifade etmektedir. Bu bölgedeki tüm Tatar topluluklarının göçebe bir yaşam sürmekte olduğunu ve deve, koyun, öküz ve atlardan oluşan sürülere sahip olduğunu belirten Klapproth, göçebe yaşam tarzları nedeniyle kış dönemlerinde farklı yerlere göç ettiklerini yazmaktadır. Ayrıca

⁹⁶ Klapproth, a.g.e., s. 343.

⁹⁷ Klapproth, a.g.e., s. 344.

⁹⁸ Hell, a.g.e., s. 264

⁹⁹ Klapproth, a.g.e., s. 160.

Klaproth, göçebe yaşamının zorluklarının, yaşam tarzları üzerinde oldukça etkili olduğunu ve bu yüzden oldukça yırtıcı bir yaşam tarzını benimsediklerini ifade etmektedir¹⁰⁰

Tatar bölgesi kuzeye doğru uzanmaya devam etmektedir. Bununla birlikte çalışmamızın konusu Kafkaslar ile sınırlı olduğu için sadece Kafkaslar'da yaşayan Tatar topluluklarından Nogay Tatarları hakkında bilgi verilecektir. Hakkında bilgi vereceğimiz Nogay Tatarları'nın özellikle Lapa ve Kuban nehirleri arasında yaşadıkları görülmektedir.

2.1.1 Nogay Tatarları

Klaproth, Kuban ve Laba nehirleri arasında kalan bölgede Çerkes ve Abaza nüfusunun yanı sıra Nogay Tatarları da yaşamakta olduğunu belirtmektedir¹⁰¹. Burada yaşayan en önemli Nogay kabilesi 650 aileden oluşan Akkerman Ordasına mensup Nevruzoğlu kabilesi olduğunu ifade eden Klaproth, ziyaret ettiği dönemde kabilede ikilik olduğunu ve bu yüzden Ruslan Bey ve Bahadır Şah'a mensup Nevruzoğullarının Besleneylerin, geride kalan Nevruzoğullarının Kemirguvey kabilesinin otoritesi benimsemiş olduklarını yazmaktadır. Klaproth'un yağmacılık yaptıklarını ifade ettiği Nevruzoğullarının en önemli liderlerinin Aslan Giray Urusoğlu olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca Klaproth, Nevruzoğullarının Laba nehrinin iki tarafında da otlaklara sahip olmaları nedeniyle Laba nehrinin yakın bölgelerinde yerleşmiş durumda olan kabilenin, göçebe yaşam tarzını devam ettirdiğini ve bahar ve sonbaharda "Çalmık" diye ifade ettikleri bölgeye göç ettikleri dile getirmektedir¹⁰².

Kafkas hattının kuzeyinde yaşayan Nogay Tatarlarının, Ruslar ve bölgedeki kolonilerde yaşayan halklar tarafından Çerkesler gibi "Dost Çerkesler" olarak nitelendirildiği belirten Lyall, ancak bu bölgede yaşayan Çerkes ve Tatar kabilelerine tam bir güven duygusu duyulmamakta olduğunu ve bu kabilelerin hırsızlık ve yağma yapmalarına rağmen, hattın diğer yanındaki akrabalarıyla bağlarını devam

¹⁰⁰ Klaproth, a.g.e., s. 160.

¹⁰¹ Klaproth, a.g.e., s. 247.

¹⁰² Klaproth, a.g.e., s. 256.

ettirmeleri nedeniyle bazen gizli olarak hırsızlık yaptıklarının düşünölmekte olduğunu ifade etmektedir¹⁰³.

Hell, Nogayların Kafkasya sınırları içinde kalan Kuban bölgesine yerleşmelerinin Jam Adie, Kani Osman ve Kalil Efendi komutasında gerçekleştiğı ve 1824'de Asit Bey'in ölümü ile o sırada Rusya'nın yönetiminde bulunan II. Katerina'ya boyun eğerek Rus egemenliğini kabul ettikleri yazmaktadır¹⁰⁴.

Kuban Nogaylarının Kalmuk ve diğeri Kafkas kabileleri ile karışmış durumda olduğunu ifade eden Hell, 1838'de kalabalık oldukları bölge olan Azak Denizi ile Moloshnia Vodi arasında yetmiş iki köye yerleşmiş 52,000 Nogay Tatarı bulunmakta olduğunu belirtmektedir¹⁰⁵.

2.2. KARAÇAY-BALKARLAR

Karaçay-Balkarların kökenleri hakkında oldukça farklı görüşler bulunmasına karşın bu görüşlerin çoğı Türk kökenli bir topluluk oldukları üzerinde birleşmektedir. Nitekim Karaçay-Balkarlar üzerine yapılan tarihi ve antropolojik çalışmalar Kuzey Kafkasya'da yaşayan bu topluluğun Hun, Bulgar, Hazar ve Kıpçak Türklerinden teşkil ettiğini ortaya çıkarmaktadır. XV.yüzyıla kadar Elbruz dağının doğusunda Bashan, Çerek bölgelerinde Karaçaylarla birlikte yaşayan Balkarlar Kabardeylele yaptıkları savaştan sonra Elbruz dağının batısına Kuban nehri vadisine göç ederek ana kitleden ayrılmışlardır. XVII. yüzyılda Müslüman olan Karaçay-Balkarlar Hanefi mezhebine mensupturlar. Karaçay-Balkarların Müslümanlaşmasında İshak Efendi adında Kabartaylı bir mollanın etkili olduğu ifade edilmektedir¹⁰⁶.

Seyyahlarımızdan Klaproth,Karaçayların Abazalar ve Çerkesler gibi bir yağmacı toplum olmadıklarını, aksine son derece çalışkan bir topluluk oldukları ve son derece dürüst insanlar olan Karaçayların büyük çoğunluğunun tarımla uğraştıklarını ifade etmektedir¹⁰⁷. Karaçay-Balkarların Kuban, Baksan ve Çegem nehirlerinin kaynaklarının bulunduğu yüksek bölgelerde yaşamakta olduğunu

¹⁰³ Lyall, a.g.e., s. 450.

¹⁰⁴ Hell, a.g.e., s. 270.

¹⁰⁵ Hell, a.g.e., s. 270.

¹⁰⁶ İsmail Türkoğlu, "Karaçay-Balkarlar", *DİA*, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 380.

¹⁰⁷ Klaproth, a.g.e., s. 288.

belirten Klaproth, Karaçay Balkarların yaşadıkları bu coğrafyaya Gürcüler tarafından Bassiani adını verildiğini ifade etmektedir. Klaproth, Kafkasya'nın merkezindeki Türk kabilesi olan Karaçay-Balkar toplumunun Kabardey Çerkeslerinin otoritesi altında olduğu yazmaktadır¹⁰⁸. XIX. yüzyıl başlarında Kabardey Çerkeslerinin otoritesi altına girmiş durumda olan Karaçaylar, Çerkesler tarafından "Karschaga Kuscha", Mingreller ve Imerethiler tarafından "Karatschioli", Tatarlar tarafından ise "Ckara-tscherkess" yani "Kara Çerkes" olarak adlandırılmaktaydılar¹⁰⁹.

Klaproth, Karaçay bölgesinin dışında Kafkaslarda bulunan Tschegem ve Balkar hakkında da bilgiler vermektedir. Karaçay bölgesinin doğu kısmında ve Baksan Nehri'nin üst bölgesinde yer al alan Baksan bölgesi Çerkesler tarafından Tschegem ya da Tscheriga olarak isimlendirilmekteydi. Bölgede 400 aile yaşamakta ve bu aileler Tschegem adıyla anılmaktaydı. Bu topluluğun Bey, Özden ve Köylü olarak bir sınıf ayrımına sahip olduğu ifade olunmaktadır¹¹⁰. Sığırlarını otlatmak için Çerkeslere vergi verdikleri görülmektedir. Klaproth, bu bölgedeki başlıca köylerin "Ulu-Elt", "Tschegem", "Tabenindshik", "Berdebi", "Urssundag", "Mimula", "Adshaga", "Tscherliche", "Bülüngu", "Usduschird" ve "Kam" olduğunu ifade etmektedir¹¹¹.

Klaproth, Kafkasya'daki önemli yerleşimlerden biri olan Balkar bölgesinin Çerkesler tarafından "Balkar Kursch'ha" olarak isimlendirilirken bu bölgede yaşayan toplulukların yaşadıkları bu coğrafyaya Malkar köyleri anlamına gelen Malkar-aul olarak isimlendirilmekte olduğunu söylemektedir. Bu bölgenin nüfusu Klaproth'un ziyareti sırasında 1200 aileden fazla olduğu görülmektedir. Düzenli bir yaşam tarzı olmayan Malkarların kısmen dağınık kısmen ise köyler halinde yaşamakta olduklarını belirten Klaproth, Merkez köyleri Ulu-Malkar'ın 180 evden oluştuğunu ifade etmektedir. Klaproth bu bölgedeki başlıca köylerin "Gopsarta", "Churdaira", "Schawarda", "Julu", "Iskanta", "Adshalga", "Mochaula", "Bissinga" ve "Chulam" olduğu yazmaktadır¹¹².

¹⁰⁸ Klaproth, Karaçay-Balkar halkını Tatar olarak kabul eder. Ancak Karaçay-Balkarlar Tatarlar gibi Türk kökenli olmasına rağmen Karaçay-Balkarlar Tatarların bir kolu değildir. Klaproth, a.g.e., s. 281.

¹⁰⁹ Klaproth, a.g.e., s. 283.

¹¹⁰ Klaproth, a.g.e., s. 296.

¹¹¹ Klaproth, a.g.e., s. 297.

¹¹² Klaproth, a.g.e., s. 297.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER EKSENİNDE KUZEY KAFKASYA'DA SOSYO-KÜLTÜREL VE EKONOMİK HAYAT

1. KAFKAS TOPLUMLARINDA SOSYO-KÜLTÜREL HAYAT

1.1. TOPLUMSAL YAPI

Klaproth, Kafkasya'nın en kalabalık topluluğu olan Çerkesler başlıca beş sınıfa ayrılmakta olduğu ifade edilmektedir. Klaproth'a göre ilk sınıf prenslerdir. Çerkesce de "Pscech" ya da "Pschi" ve Tatar dilinde "bek", "bey" diye çağrılır. Bunlar yönetici sınıfı teşkil etmekteydi. Rus kaynaklarında ise bu yönetici sınıf "Knjas" (Knez) olarak adlandırılmaktaydı. İkinci grubu "Özden" olarak adlandırılan soylular oluşturmuyordu. Üçüncü grubu Prens ve Özdenlerin özgür adamları, dördüncü grubu ise yeni soylu olmuş kişilerin özgür adamları oluşturmaktaydı. Beşinci grupta "Tscho'kohtl" ismiyle anılan ve kimileri tarımla uğraşırken kimileri ise üst sınıflara hizmet ettiği vassallar bulunmaktaydı¹¹³. Vassalların önemli görevlerinden biride prensler ve soyluların çocuklarının eğitilmesi idi. Bu nedenle çocukların savaşçı bir karaktere sahip olarak yetişmesine önem veren Çerkes soyluları oğlu iki üç yaşına geldiğinde ona her gün binicilik öğreten bir vassal tayin etmekteydiler vassal çocuğa çeşitli silahlar kullanmayı öğretmekle de yükümlüydü¹¹⁴.

Prensler ve soylular birbirlerine yakın mertebeye sahip oldukları ifade edilmektedir. Feodal lord gibi hareket eden prenslerin sayısı 1807'de çıkan veba salgını sonucu azalmış olduğu anlaşılmaktadır. Yönetim belirli bir ailenin elinde olmaması nedeniyle bir aileden başka bir soylu aileye geçebilmekteydi. Köylüler özdeneye özel bir vergi ödemelerine rağmen özdenlerin temel ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydüler. Özden vassalına çok fazla baskı yaparsa onu kaybetme riski ile karşı karşıya kalabilmekteydi¹¹⁵.

Prens ve özdenlerin toplum içinde yaşanan anlaşmazlıkların giderilmesinde de söz hakkına sahip oldukları görülmektedir. Çerkesler arasında en değer verilen

¹¹³ Klaproth, a.g.e., s. 314.

¹¹⁴ Klaproth, a.g.e., s. 333.

¹¹⁵ Klaproth, a.g.e., s. 314.

olgulardan biri yaş olduğu için her hangi bir konu üzerinde karar verilirken prens ve özdenlerin en yaşlılarına danışılmaktaydı. Hatta çoğu kez bu toplantılara zengin köylüler de katılmakta ve anlaşmazlıklar giderilmeye çalışılmaktaydı. Ne düzenli mahkemeye ne de yazılı kanunları bulunması nedeniyle cezalar verilirken geleneklere göre hareket edilmekteydi¹¹⁶.

Soyluluk nesilden nesile aktarılan bir kan bağı taşımaktaydı. Soylu baba oğluna kan bağı ile soyluluk bağışladığı için baba-oğul ilişkisinde oğullar soylu babalarına bağlıydılar. Ancak prensler ile soyluların ters düştükleri olurdu. Bu durumda prens, soylu desteğini yitirmekteydi. Prensler ve soylular, vassalları üzerinde yaşam ve ölüm hükmüne sahip olduğu belirtilmektedir. Hatta onları satabildikleri ifade olunmaktadır. Ancak Çerkes toplumunda vassalların özgürlüklerini kazandıkları da görülmekteydi. Buna Çerkesler arasında "Begaulia" denilmekteydi¹¹⁷.

Atlı adamları ve vassalları ile Rus bölgesine ya da Osetlere, İnguşlara, Karabulaklara ve Kuban civarında yerleşen kabilelere düzenledikleri seferler sırasında komuta daima prenslerin elindeydi¹¹⁸.

Çerkesler dışında toplumsa sınıflanmanın var olduğu diğer bir toplumun Karaçay-Balkarlar olduğu görülmektedir. Karaçaylar bey, özden ve köylü olarak başlıca üç sınıfa ayrılmaktaydı¹¹⁹. Ancak incelediğimiz seyahatnamelerde su sınıflar arası ilişkilerin nasıl düzenlendiği hakkında bilgiye ulaşamamaktadır

1.2. MESKENLER

Örgü duvarları sıvalı veya sıvasız olabilen Çerkeslerin evlerinin, Tatarların evleri ile benzer tasarımda olduğu görülmektedir. Evlerinin çatılarını kapatmak için saman ve hasır kullanan Çerkesler, Çerkes coğrafyasında kilin az olması sebebiyle evlerin inşasında ahşap malzemeler kullanmaktaydılar. Çerkesler evlerini gelişi güzel inşa etmemekteydiler. Belirli bir düzen içinde inşa edilen kırk elli civarı ev bir daire biçimini almakta ve yerleşim yerini oluşturmaktaydı. Çerkesler bu mesken yerlerine

¹¹⁶ Klaproth, a.g.e., s. 315.

¹¹⁷ Klaproth, a.g.e., s. 315.

¹¹⁸ Klaproth, a.g.e., s. 315.

¹¹⁹ Klaproth, a.g.e., s. 296.

"Kuangshe", Tatarlar ise "Kabak"¹²⁰ ismini verdikleri belirtilmektedir. Evlerin ortasında kalan alana geceleri hayvanlarını sürülmekteydiler. Ayrıca evlerin bu tarzda inşa edilmesi saldırı anında savunmasız insanlara korunak sağlamaktaydı. Çerkeslerin daire biçimli inşa edilmeyen yerleşim yerlerinin de olduğu görülmektedir. Çerkesler bu yerleşim yerlerinde evlerini yirmi adımlık mesafelerde inşa etmekteydiler. Çerkes evlerinin iç dizaynında ilk olarak evlerin temizliği göze çarpmakta olduğunu ifade eden Klapproth, Çerkeslerin temizlik kültürünü yalnızca evleriyle sınırlamak eksik olacağını söylemektedir. Klapproth, Çerkeslerin temizliğe verdiği önemin giyimlerinde ve mutfaklarında da hakim durumda olduğunu belirtmektedir. Çerkesler evlerine yakın yerlerde kışın dökülen yaprakların toplandığı yerlerde ağıllarını kurmaktaydılar. Bu ağıl yerleri Çerkesler tarafından "chuter" ya da "kutan" olarak adlandırılmaktaydı¹²¹.

Köy yerleşimi bulunmayan Abazalarda daha çok mezra niteliğinde küçük yerleşim yerleri mevcut olduğu anlaşılmaktadır. Günlük yaşamları büyük ölçüde Çerkeslere benzeyen Abazaların köyleri Çerkes köyleri ile büyük benzerlik göstermekteydi. Çerkes yerleşim tarzında olduğu gibi evlerin bir meydan etrafında düzenlendiği ve küçük bahçelere sahip olduğu görülmektedir. Çerkes evleri ile aynı malzemenin yapılan Abaza evlerinin çatıları yüksek ve sazlarla kaplı olduğu ifade olunmaktadır. Kendi ihtiyaçlarına ve misafirlerin ihtiyaçlarına göre düzenlenmiş olan Abaza evleri, birkaç kısımdan meydana gelmekteydi. Ailenin kalacağı yer dışında misafirler için ayrı bir odaya sahip olan evlerin iç dizaynında Çerkes izlerinin mevcut olduğu görülmektedir. Oldukça sade bir şekilde dizayn edilen odaların içinde ahşap iskelet, keçe ve yastıklardan oluşan sedirler bulunmaktaydı¹²².

İnguşların evlerinin inşasında taş malzeme kullanmaları İnguş evlerinin en belirgin özelliği olarak göze çarpmaktadır. İnguş barakalarının taştan olmalarının yanı sıra düz çatılı oldukları görülmektedir. Ancak İnguşların evlerinin temizliğine

¹²⁰ Evliya Çelebi Çerkeslerin köyelerine "kabak", Tatarların ise "sala" ismini verdiklerini ifade etmektedir. Evliya Çelebi, a.g.e., s. 264.

¹²¹ Klapproth, a.g.e., s. 323.

¹²² Klapproth, a.g.e., s. 248.

çok dikkat etmedikleri ifade olunmaktadır¹²³. İnguşlar altmış ile doksan feet uzunluğunda kuleler ve duvarlarla köylerini tahkim etmekteydiler¹²⁴.

At arabaları üzerinde sürülen yaşamı 1800'lerin başında neredeyse tamamen terk etmiş durumda olan Nogaylar "Aul" adı verilen birkaç aileden oluşan topluluklar halinde yaşamaktaydılar. Nogaylar bir Aul'un gücünü hesaplamak için kazan sayısına bakarlarken, Ruslar Nogayların nüfusunu hesaplamak için onların "Kibitka" (araba) sayılarına baktıkları ifade edilmektedir¹²⁵.

1838'de Kuban boylarında seyahat eden Hell, yaşam özellikleri bakımından Moğollara benzerlik göstermekte olan Kuban Nehri bölgesindeki Nogayların göçebe yaşamı terk ederek Çerkesler gibi evler yaparak kalıcı köyler oluşturduklarını ifade etmektedir. Nogaylar kulübelerini güneşte kurutulmuş kerpiçlerden inşa etmekte ve her yıl düzenli olarak kulübelerini sıva yapmaktaydılar. Çatısı ağaç dalları ve sazlarla kaplı olan bu kulübelerin 100 ruble civarı değere sahip oldukları görülmektedir. Her kulübe mutfak ve aile odası olmak üzere iki kısımdan oluşmaktaydı. Girişten hemen sonraki kısımda bulunan mutfak bölümünde ocak, demir tencere, süt ve tereyağı için ahşap kaseler, koşum takımı ve tarımsal gereçler bulunurdu. Ailenin yaşadığı ikinci kısım keçe halılar ile kaplı olup yatakhane olarak kullanılmaktaydı. Genel olarak iki eşe sahip olan Nogaylar her eşleri için bu tarzda ayrı bir kulübe inşa etmekteydiler¹²⁶.

Karaçayların barınaklarını inşa ederken köknar ağacı kullandıkları görülmektedir. Küçük pencereler aracılığı ile gün ışığı alan bu barınakların içinde yerden biraz yüksekte duran bir karyola, halılar ve yaslanmak için yastıklar bulunmaktaydı. Barınaklarındaki başlıca kapları Anadolu'dan Suhumkale'ye gelen ve Kafkas kasabalarında satışa sunulan bakır kazanlar olduğu ifade olunmaktadır¹²⁷.

1.3. EVLİLİK VE BOŞANMA

Çerkes prenslerinin daima bir şekilde başka bir prensin kız kardeşini alması nedeniyle kabileler arasında bir kan bağının var olduğunu söylemek mümkündür.

¹²³ Klaproth, a.g.e., s. 343.

¹²⁴ Klaproth, a.g.e., s. 344

¹²⁵ Klaproth, a.g.e., s. 162.

¹²⁶ Hell, a.g.e., s. 273.

¹²⁷ Klaproth, a.g.e., s. 289.

Abaza ve Çerkes soyu Kafkasya'da en üstün ırk olarak görülmekteydi. Bu nedenle Çerkesler ve Abazalar arasında karşılıklı kız alıp vermelerin olduğu anlaşılmaktadır¹²⁸.

Çerkeslerde damat gelini alırken 2000 gümüş ruble civarı bir bedel ödemekteydi. Bu gelenek Tatarlar arasında "kalım" olarak göze çarpmaktadır. Kalım olarak kılıç, tüfek, at, koyun, sığır vs verildiği de görülmektedir¹²⁹. Kalım yolu ile kızlar alınmazsa delikanlıların bir arkadaşı ile gelip kızı kaçırdıkları olmaktadır¹³⁰.

Çerkesler eski dönemlerde 30-40 yaşına kadar evlenmemelerine rağmen XIX. yüzyıl başlarında bunun değiştiğini gözlemlemek mümkündür. XIX. yüzyıl başında Çerkes erkekleri 15 ile 25 yaş arasında, kadınları ise 12 ile 16 yaş arasında evlendiği görülmektedir. 17 yaş üzerinde bekar kalan kız sayısı hiç yoktur denilebilecek kadar az olduğu ve bu çağda evlenmeyenlerin evlilik çağı geçmiş gözü ile bakıldığı ifade edilmektedir¹³¹.

Çerkeslerde yeni evlenen erkek gelinin bakire olmadığını fark ederse hemen geri ailesinin yanına gönderip kalımı (vase) geri isteme hakkına sahip olduğu belirtilmektedir. Bir eş zina ile suçlandığında kocası onun kafasını traş eder, kulağını yırtar, giysilerini parçalar ve at sırtında ailesinin yanına gönderirdi. Ailesi zina ile suçlanan kadını ya köle olarak satmakta ya da ölümle cezalandırmaktaydı. Bazen koca veya arkadaşlarının zina yapan kadını öldürdüğü de olmaktadır¹³².

Çerkesler arasında iki tür boşanma görülmekteydi. Birinci tür boşanma kocanın boşayacağı eşin ailesine yeniden bir kalım (vase) vermesi ve kadına yeniden evlenme hakkı tanınması ile gerçekleşmekteydi. İkinci tür boşanmada ise koca eşini bir yıllık süre zarfında geri alma hakkına sahip olmaktadır. Eğer bu sürede koca eşini geri almazsa kadının babası veya akrabaları kadını başka biri ile evlendirme hakkına sahip olduğu görülmektedir¹³³.

¹²⁸ Klaproth, a.g.e., s. 319.

¹²⁹ Klaproth, a.g.e., s. 319.

¹³⁰ Taibout De Marigny, *Three Voyages in The Black to The Coast of Circassia*, İngilizce'den çev. Aydın Osman Erkan, Nart Yayıncılık, s. 32.

¹³¹ Klaproth, a.g.e., s. 320.

¹³² Klaproth, a.g.e., s. 319.

¹³³ Klaproth, a.g.e., s. 319.

Abazalarda çok evliliğin oldukça yaygın olduğu görülmesine rağmen eşler para ile satın alınmamaktaydı. Abazaların arasında kadının saygın bir yeri olduğu göze çarpmaktadır. Abazaların kadınlarına bir hizmetçi olarak bakmadıklarını ve eşlerine karşı son derece eşitlikçi bir yaklaşım sergilediklerini ifade etmek mümkündür. Diğer Kafkas toplumlarındaki gibi Abazalarda da evlenme, boşanma, düğün gibi ailevi olaylar büyük ölçüde Çerkeslere benzerlik göstermekteydi¹³⁴.

Abazalarda evliliklerin gerçekleşmesinde etkili olan aile faktörü sebebiyle boşanma nadir olarak görülmekteydi. Evlilikte gençlerin istekleri ikinci planda kalmakta ve gençler ailelerinin uygun gördüğü ailelerden kişilerle evlenmekteydiler. Boşanma durumunda koca boşanmanın sebebini yaşlılar huzurunda belirtmek zorundaydı. Eğer yaşlılar kocanın gösterdiği sebebe ikna olmazlar ise kocaya bazı cezalar vermekte ve bu ceza kadın boşandıktan sonra iki yıl içerisinde başka bir kişi ile evlenmezse bu ceza devam etmekteydi. Ancak kadın iki yıldan önce bir başkası ile evlenirse kocaya verilen ceza son bulmaktaydı¹³⁵.

Karaçay soyluları ile Kabardey soylularının karşılıklı kız alıp vermekte oldukları görülmektedir. Genelde bir eş alan Karaçay erkekleri 1000 ruble değerine ulaşan kalım ödemekteydiler¹³⁶. Nadir olarak iki ve ya üç eş alan Karaçayların Abazalar gibi eşlerine karşı son derece insancıl oldukları söylenebilir¹³⁷. Karaçay Prensleri evlenmek istediği bir kişiyi ailesine açıklayamazdı. Çünkü aileler genelde prensin mertebesine uygun bir eş aradıkları için prenslerin seçimini onaylamayabilir veya önleyebilirdi. Ancak prens ailenin seçtiği kızla evlenmek istemezse evliliği 4-6 ay hatta bir yıl geciktirebilmekteydi ama yine de ailenin seçimine razı olmaktaydı¹³⁸.

Karaçay prensleri günlük yaşamlarını büyük ölçüde eşlerinden ayrı geçirmekte, sadece geceleri eşlerinin yanına gitmekteydiler. Abaza halkının ise karı koca birlikte hareket ettikleri görülmektedir. Altın ve gümüş işlemeciliği ve elbise uğraşan Abaza kızları evlendirilirken diğer Kafkas kabilelerinde olduğu gibi kalım alınmaktaydı. Güvey zenginse geline onun için yapılan güzel bir elbise göndermekteydi. Düğün günü damat bütün erkek arkadaşları ile evde toplanmakta ve

¹³⁴ Spencer, a.g.e., s. 275.

¹³⁵ Spencer, a.g.e., s. 275.

¹³⁶ Klaproth, a.g.e., s. 289.

¹³⁷ Klaproth, a.g.e., s. 286.

¹³⁸ Klaproth, a.g.e., s. 287.

kutlama yapmaktaydılar. Benzer bir gelenek gelin evinde de gerçekleşmekte gelin, kız arkadaşları ile toplanmakta ve eğlenmekteydi. Özellikle delikanlılar ve genç kızlar tarafından yapılan danslar ve ziyafet eşliğinde neşe içinde yapılan düğün eğlencelerinin üç gün sürdüğü ifade edilmektedir. Bu düğünlerde evlilik çağına gelmiş olan erkekler köyün kızlarını yakından tanıma fırsatını da bulmaktaydı¹³⁹.

Genelde tek eş alan Nogayların bazen iki eş aldıkları da görülmektedir¹⁴⁰. Nogaylar eşlerini alırken ücra yerlerdeki köylerde yaşayan aileler arasından seçmekteydiler. Evlenecek kişi evlilikten önce eşlerini görememekte, yalnızca dolaylı yollarda evleneceği kişi hakkında bilgiler elde edebilmekteydi. Nogay erkeği evleneceği kızı seçtiğinde, kızın babasıyla ya da akrabalarıyla pazarlık etmekteydi. Bu pazarlıklar sırasında ailelerin soyları ve kızın güzelliğine göre dört yada beş yüz ruble ile bir çift sığır ve diğer birkaç hayvan değerinde bir kalım verilmekteydi. Nogaylar evlilik konusunda asla kızlarının fikrini alınmamakta ve kız evlatlarını 13-14 yaşına geldiklerinde evlendirmekteydiler¹⁴¹.

1.4. GİYİM VE KUŞAM

Toplumların en önemli kültür varlıklarından biri de onların giyim ve kuşamlarıdır. Her toplum kendi örf adet ve gelenekleri doğrultusunda kendisine bir giyim tarzı oluşturmuştur. Toplumlar arasındaki mesafeler ne kadar uzak olursa giyim ve kuşamları bir o kadar farklılık gösterir. Birbirine yakın olan toplumlar her alanda olduğu gibi giyim kuşam konusunda da birbirleri ile etkileşim içinde olmuşlardır.

Kafkasya'da en hakim giyim tarzının Kafkasların merkezinde bulunmaları ve etkin bir role sahip olmaları nedeniyle Çerkeslerin giyim tarzı olduğu söylenebilir. Özellikle Abazaların, Karaçayların ve Çerkeslerin giyim ve kuşam konusunda büyük ölçüde birbirlerinden etkilendikleri görülmektedir.

Çerkesler oldukça zengin oldukları için daha parlak ve kaliteli ürünlerden yapılmış elbiseleri tercih etmekteydiler. Göğsünde düğmeleri bulunan ya beyaz ketenden ya da kırmızı taftadan yapılmış gömleklerine "Yana" ismini verdikleri gömleğin üzerine ipek bir yelek ve genelde nakışlı olan bu ipek yeleşin üzerine

¹³⁹ Klaproth, a.g.e., s. 286.

¹⁴⁰ Hell, a.g.e., s. 272.

¹⁴¹ Hell, a.g.e., s. 275.

Çerkeslerin "Zieh" Tatarların "Tschekmen" dediği kısa bir ceket giydikleri görülmektedir. Ayaklarının yarısına kadar aşağı düşen paltolarının karın bölgesinde çok sık düğmeler bulunmaktaydı. Çerkes paltosunun iki yanında fişekler için nakışlı küçük cepleri vardı. Saçlarını oldukça kısa kesen Çerkes erkeklerin yalnızca "Haidar" olarak isimlendirilen ve kasketten bir parmak aşağı sarkan saç lülesi dikkat çekmektedir. Çerkeslerin Tatar toplulukları ve Kistlerin Çerkeslerin aksine bütün kafayı tıraş ettikleri görülmektedir. Çerkesler çok eskiden beri sakal tıraşı olmakta ve sadece bıyık bırakmaktaydılar¹⁴². Ancak XIX. yüzyılın başında ise bütün sakalı uzatmak için çaba gösterdikleri ifade edilmektedir. Ayrıca Çerkeslerin sönmemiş kireç gibi maddeler aracılığı ile saçlarını tamamen yok ettikleri de olmaktadır. Kafalarına küçük yarım kavun biçiminde nakışlı takkeler giyen Çerkes soyluları genetik olarak küçük olan ayaklarına yüksek topuklu kırmızı çizmeler giymekteydiler. Bu tarz çizmeler Çerkeslerin olduklarından daha düzgün ve uzun görünmelerine yardımcı olmaktadır¹⁴³.

Savaşçı bir kimliğe sahip olan Çerkeslerin oldukça iyi silahlandıkları görülmektedir. Çerkeslerin başlıca ekipmanlarının tüfek, süvari kılıcı ve tabanca oldukları ifade olunmaktadır¹⁴⁴. Asla silahsız dışarı çıkmayan Çerkes erkeklerinin sabah yaptıkları ilk iş tabanca gibi başlıca ekipmanlarını kuşanmaktır. En azından kılıçlarını ve kemerlerine taktıkları hançerlerini daima yanlarında taşımaktaydılar. Çerkes erkekleri kıyafetlerinin üzerine omuzlarından aşağı düşen ve "Cako" diye isimlendirdikleri bir keçe pelerin giymekteydiler. Tatarların ise bu pelerini "Jamatsch" (Yamçı) diye isimlendirmekteydi. Bir Çerkes erkeği tam olarak kuşandığında hançer, kılıç, tüfek ve tabanca taşımakta ve "Affe" denilen palto, "Kipha" denilen küçük miğfer ya da "Tasch" denilen büyük bir miğfer ve eldiven giymekteydi. Bu insanlar başka bir bölgeye sefer ya da ziyaret için gittiklerinde mutlaka yanlarında yay, ok ve ok kılıfı bulundurmaktaydılar. Kalkan kullanmayan Çerkeslerin üzerlerine giydikleri paltoları elastikliği nedeniyle mermilere karşı oldukça etkili koruma sağlamaktaydı. Çerkeslerin kullandıkları bu paltoların en iyileri Dağıstan'da Kubaçilerde ve Karadeniz kıyısındaki Abaza ülkesinde

¹⁴² Evliya Çelebi, Çerkezlerin en yaşlılarının bile sürekli tıraş olduğunu, yüzlerinde en fazla bir hafta kadar sakla uzattıklarını ve haftada bir tıraş olduklarının ifade etmektedir. Evliya Çelebi, a.g.e., s. 271.

¹⁴³ Klapproth, a.g.e., s. 322.

¹⁴⁴ Hell, a.g.e., s. 303.

üretilmekteydi. Silahları genel olarak üstün kalitede olan bir Çerkes erkeğin tüm ekipmanlarının 2000 gümüş ruble değerinde olduğu ifade edilmektedir. Çerkes erkekleri silahlarını daima temiz tutmak ve görev için hazır bulundurmaları zorundaydı. Bu nedenle silahlar gerektiği anda en parlak durumda ve en iyi konumda bulunurlardı¹⁴⁵.

At sırtında semer olarak bir yastık kullanmaktaydılar. Yastığın kaymamasını sağlayan keçe bir parça atın altından geçip yastığa bağlanmaktaydı. Yastığın üzeri keçe ile kaplanmaktaydı. Ayrıca semer olarak kullanılan yastığın üzerine konan keçe örtü ile kötü hava koşullarında ağaçların dallarıyla desteklenerek küçük bir çadır yapmaktaydılar. Çerkeslerin, çoğu eski Venedik ve Ceneviz tabancaları ve kılıçlardan oluşan silahlarının büyük çoğunluğunu Türklerden ve Gürcülerden temin ettikleri ve bu silahlar oldukça eski ve kullanışsız olmalarına rağmen Çerkesler tarafından oldukça pahalı olarak satın alındıkları ifade edilmektedir¹⁴⁶.

Lyall, Kafkasya seyahatinde Yekanterinodar¹⁴⁷ kasabası yakınındaki Çerkes yerleşkesinde bir Çerkes beyini ziyaret etmiştir. Bu ziyareti sırasında etrafındaki kişiler ve giyimlerinden şu şekilde bahsetmektedir.

"Bizim ilk ziyaretimiz tuz karşılığında çavdar veren çok sayıda Çerkes'in bulunduğu karantina bölgesi oldu. Bu amaçla Çerkes prensi ve onun evini araştırmak ve bunun yanı sıra sıradan halk üzerinde gözlemler yapmak için hazırlıklar yaptık. Ertesi sabah "Pşı Mahmet Khatjemko" adında bir Çerkes beyini ziyaret ettik. Sekiz yaşında "Şeretluk" ve yedi yaşında "Alen Thria" adında oğlu vardı. Mollası Mahmet Khatun'du ve iki mirzası vardı. Evinin etrafında üniformalı ve iyi silahlanmış çok sayıda genç ve işleriyle uğraşan birçok Çerkes vardı. Bunlar karantina nedeniyle toplanmıştı.¹⁴⁸

Prens Khatjemko uzundu. Kafasında deriden bir kalpak vardı. Bu başlık siyah koyun derisinden yapılmıştı. Elbisesi koyu renkte ve çizgiliydi. Zincirli bir paltosu vardı. Beyaz keten tunik türü ile kaplıydı. Kolları çelik zırh gümüşlü ve yıldızlıydı. Bilekte süslü idi. Mavi pantolonu gümüş ile süslenmişti. Dizlerinde kırmızı deri ile kaplıydı. Çizmeleri sarı deriden oluşuyordu. Çizme derece uzundu. Bağcık ile ayak ve bacağı kaplamaktaydı. Sağ elinde bir kamçı vardı. Sapı kısaydı ve deri ile kaplıydı¹⁴⁹.

Prensın oğlu düz bir şekilde Çerkes sitilinde giyinmişti. Molla beyaz bir sarık geniş kırmızı cübbe sarı çizme giyiyordu. Hançer ile silahlanmıştı. Ev oldukça iyi dizayn

¹⁴⁵ Klaproth, a.g.e., s. 322.

¹⁴⁶ Klaproth, a.g.e., s. 323.

¹⁴⁷ 1792'de Kuban kıyısında kurulmuş olan Yekaterinodar, Kozak alanının merkeziydi. Kasabanın geniş bir alana yayılmış durumda olduğu ve çoğu evsiz caddelerin oldukça geniş olduğu ifade edilmektedir. Lyall, a.g.e.,s. 412.

¹⁴⁸ Lyall, a.g.e., s. 400.

¹⁴⁹ Lyall, a.g.e., s. 401.

edilmiş ve korunaklıydı¹⁵⁰Ticari amaçla burada bulunan Çerkesler oldukça kötü giyimli idi. Hepsi yabancı ve serkeşti"¹⁵¹.

Çerkes kızları göğüslerini dar deri ceketler ile kapatırken çocuklarını emziren annelerin daha bol giysiler tercih ettikleri görülmektedir¹⁵². Kızlar üzerlerine giydikleri ceketlerin altına bir korse bağlamaktaydı. Deriden yapılan bu korsenin göğüsleri bastıran iki tahtası bulunmaktaydı. Bu korseler Çerkes kızlarının göğüslerinin küçük, bellerinin ince kalmasını sağlamaktaydı¹⁵³.

Karaçay erkekleri Çerkes erkeklerine benzer giyinmekteydi. Karaçayların kendilerinin ürettiği "Çimek" diye adlandırılan yün elbiselerin Kafkasya'da yüksek değere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Karaçay kadınları dışarı çıkarken elbiselerle birlikte kürk de giyerlerdi. Karaçay kadınının saçları genelde örgülü ve beyaz kurdele ile bağlı olmaktadır ve kadınlar kafalarına gümüş işlemeli takkeler takmaktaydılar. Ayrıca yaşlı Karaçay kadınlarının başlarını beyaz başörtüsü ile kapattıkları görülmektedir¹⁵⁴. Karaçayların başlıca silahları diğer Kafkas toplumlarında olduğu gibi tüfek, tabanca, kılıç ve hançerdi. Karaçayların "Süngü" ve "Mucura" adında iki ayrı av mızraklarının olduğu söylenmektedir¹⁵⁵.

Altın ve gümüş işçiliğinde son derece ustalaşmış olan Abazaların elbiselerinde gümüş ve altın işlemlerin ağırlıklı olduğu görülmektedir. Abaza elbiselerindeki altın ve gümüş unsuru göz önünde bulundurularak Abazaların oldukça motifli bir giyim tarzlarının olduğu söylenebilir. Spencer, yaptıkları işçiliklerin onları hiç tanımayan bir kişiyi fazlasıyla şaşırtabilecek derecede olduğunu söylemektedir. Elbiselerin yanı sıra kullandıkları diğer eşyalarda da altın ve gümüş işlemler fazlasıyla yer tutmaktaydı¹⁵⁶.

Nogay giyimi, geniş bir pantolon, pamuk veya yün gömlek ve belde deri bir korse ile sarılı kısa bir kaftandan oluşmakta ve kafalarında koyun derisi şapkaları bulunmaktaydı. Nogay erkekleri kış mevsiminde kaftanın üzerine bir koyun postu giymekteydiler. Karlı havalarda postlardan yapılan ve kafadan omuza kadar inen

¹⁵⁰ Lyall, a.g.e., s. 402.

¹⁵¹ Lyall, a.g.e., s. 402.

¹⁵² Klapproth, a.g.e., s. 322.

¹⁵³ Taitbout, a.g.e., s. 32.

¹⁵⁴ Klapproth, a.g.e., s. 289.

¹⁵⁵ Klapproth, a.g.e., s. 289.

¹⁵⁶ Spencer, a.g.e., s. 269.

başlıklarla kafalarını örtmekteydiler. Nogay kadınları çok sade bir tarzda giyinmekteydi. kadınların genel giyim tarzının bel bölgesinde büyük metal tokalarla süslü bir kaftan, Türk pantolonu ve terlikten oluştuğu görülmektedir¹⁵⁷. Nogayların giyim tarzına genel bir bakış yaptığımızda oldukça rahat bir tasarıma sahip olduklarını söylemek mümkündür.

İnguşların giysileri büyük ölçüde diğer Kafkas toplumlarına benzemesine karşın İnguşların elbise ve silahlarının bir çok Kafkas toplumuna göre daha kaliteli olduğu ifade edilmektedir. Kafkas halklarının çoğu çatışmalar sırasında kalkan kullanmayı terk etmesine rağmen, İnguşlar bölgede kalkan kullanımını devam ettiren tek topluluk olarak göze çarpmaktadırlar. Ağaç malzemeden yapılan ve deri ile kaplı olan bu kalkanların kenar kısımları yuvarlak demir çember ile kuvvetlendirilmekteydi. At sırtında savaşıyan İnguşlar savunma durumuna geçtiklerinde küçük budaklı mızraklarını kullanmaktaydılar. Çatışmalarda en usta şekilde at sırtında büyük bir ustalikle kalkan kullandıkları ifade edilmektedir¹⁵⁸.

Saçları çok kısa kesilmiş olan İnguş kadınının küçük, kuvvetli, oldukça güzel ve sağlıklı olduğu belirtilmektedir. İnguş kadınlarının alın kısımları birkaç şerit ile kapalıydı. Ancak evli kadınlarda yalnızca iki şerit olduğu ifade edilmektedir. İnguş kadını saçlarını ipek, yün ve pamuk saç bağları ile bağlamaktaydı. Kafalarının geri kalan kısmını Çerkes kadınlarının kullandığı şapkalar ile örtmekteydiler. Omuz ve göğsü farklı renklerdeki ipek ve yün elbiseler giymekteydiler¹⁵⁹. Bu elbiselerin üzerine korseye kadar ulaşan bir ceket ve uzun bir kadın pantolonu giymekteydiler. İnguş kadınlarının giydiği pantolonlar onların evli olup olmamalarına göre farklılık göstermekteydi. Evli kadınların kırmızı, dul kadınların mavi, genç evlenmemiş kızların ise beyaz pantolon giydikleri görülmektedir. Kadınlar ister evli ister bekar olsunlar kış mevsiminde çizme giyerlerken yazın ise yalınayak dolaşmaktaydılar. Ayrıca yumuşak yünden yapılan "zoka" adlı bir elbiseleri bulunmaktaydı. Zokanın bütün aile fertlerinin giyebildiği bir elbise olduğu söylenmektedir¹⁶⁰.

¹⁵⁷ Hell, a.g.e., s. 273.

¹⁵⁸ Klaproth, a.g.e., s. 341.

¹⁵⁹ Klaproth, a.g.e., s. 345.

¹⁶⁰ Klaproth, a.g.e., s. 346.

1.5. YİYECEK VE İÇECEKLER

Maya ile yapılmış ekmeğe sahip olmayan Kabardey Çerkesleri kepekli darı unundan yapılan ve "pasta" diye ifade ettikleri ekmekleri tüketmekteydiler. Ancak kepekten ayrılmış darı unu ile yapılan "Hatlama" olarak isimlendirdikleri diğer bir ekmeklerinin daha olduğu görülmektedir. Ayrıca mayasız hamurdan parmak kalınlığında kekler yapmakta ve bu keklerle "Medshaya" adını vermekteydiler¹⁶¹.

Kabardey Çerkeslerinin başlıca besinlerini darı, süt, peynir ve yağ oluşturmaktaydı. İçecek olarak su ve fada adlı içecekleri tüketmekteydiler. Az yağlı süt, taze peynir, kaynatılmış arpa, soğan ve sarımsaktan meydana gelen yemeklerine "Chinkal" (Hinkal) adını veren Kabardey Çerkesleri, bu yemeği neredeyse her zaman tüketilmekteydiler. Ayrıca "Schiraldama", yumurta ve süt ile karıştırılan unun yağda kızartılmasıyla yapılan bir yemeğe ve "Haliva" taze peynir ve soğandan yapılan küçük turtalara sahip oldukları ifade edilmektedir. Balı farklı şekillerde tüketen Kabardey Çerkesleri bal ile yağı karıştırıp "fautgo" adlı bir yiyecek elde etmekteydiler. Ayrıca bal ile suyu karıştırarak elde ettikleri "Fasius" adlı bir içeceklerinin olduğu da görülmektedir¹⁶².

Kabardey Çerkesleri darı ile yarım mayalanmış bir içecek yapmaktaydılar. Bu içecek "fada" ya da "fadachucsh" ismi ile anılmaktaydı. Üç çeşit fada bulunmaktaydı. Birincisi beyaz fadaydı. Konyağa benzeyen ikincisi ise "arka" yada "fadafitsa" (siyah fada) olarak adlandırılmaktaydı. Mayalandırılmış bal ve sudan yapılan üçüncüsü ise "fada plisch" yani kırmızı fada olarak adlandırılıyordu. Kabardey Çerkesleri arasında fada tüketiminin çok yaygın iken konyak tüketiminin nadir olduğu ifade edilmektedir¹⁶³.

Kabardey Çerkesleri arasında az bilinen yerli bir içecek olan "Brug"un yapımında kenevir bitkisi kullanılmaktaydı. Bu içecek kurutulmuş kenevirin su dolu küçük bir kaptaki bekletilmesi ve bu suyun bal ile tatlandırılması ile elde edilmekteydi¹⁶⁴. "Tuşakgo" su ile yapılan başka bir içecektir. Bu içecek yapılırken

¹⁶¹ Klaproth, a.g.e., s. 326.

¹⁶² Klaproth, a.g.e., s. 326.

¹⁶³ Klaproth, a.g.e., s. 326

¹⁶⁴ Klaproth, a.g.e., s. 327.

üzüm suyu kaynatılarak taş ile bastırılmaktaydı. Genel olarak "Tuşag" diye adlandırıldığı ifade edilmektedir¹⁶⁵.

Nogaylar koyun, sığır ve kısrak eti tüketmekteydiler. Nogayların yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için hasta atları öldürdükleri olmaktadır. Kısrak eti "Tarama" adlı Nogaylara özgü yemeğin başlıca unsuruydu. Nogayların diğer bir önemli yiyeceği ise kaynatılmış mısırla az miktarda ekşi sütün karıştırılması suretiyle yapılan "çuurth ?"du. Nogaylar, Kalmuk çayı tüketmekteydiler. Nogaylar arasında ekmek kullanımının tarımın gelişmesiyle paralel yaygınlaştığı görülmektedir¹⁶⁶. Nogaylar günlük hayatlarında içecek olarak genellikle oldukça değerli olan kısrak sütünü kullanmaktaydılar. Kısrak sütünden kımız elde ettikleri için çok sayıda kısrak besledikleri görülmektedir. Nogaylar, baharın gelişini kımız eşliğinde kutlamaktaydılar. Klaproth, Nogay kımızının kolay ve çabuk sarhoş edici etkiye sahip olduğunu ifade etmektedir¹⁶⁷.

Karaçayların bira ve boza dışında başka içeceğe sahip olmadıkları ifade edilmektedir. Karaçaylar arpa ve buğdaydan çok güçlü ve sarhoş edici bir konyak damıtmaktaydılar. Karaçayların kış mevsimi için bira stoku yaptıkları görülmektedir¹⁶⁸. Karaçay birasının Oset birasına benzediği ancak Kafkasya'nın en iyi birasının Karaçaylar tarafından üretilmekte olduğu ifade edilmektedir. Kımız yapmayan Karaçaylar süttten "bişlik" adında bir peynir elde etmekteydiler. Ayrıca Karaçayların tereyağlarının oldukça iyi olduğu ifade edilmektedir¹⁶⁹.

İnguşlar, darı unundan yapılan kekler ve yulaf veya arpadan yapılan yiyecekler tüketmekteydiler. Darı unundan yapılan kekler yarısına kadar pişirilir ve sonra kül ile kaplanırdı. Bu pişirme tarzı İnguşlar'ın yiyecekleri kolayca sindirmesine yardımcı olmaktadır. İnguşların çoğu Kafkas toplulukları gibi bira tükettikleri görülmektedir. Ancak İnguşlar sadece önemli günlerde bira içmekteydiler¹⁷⁰.

¹⁶⁵ Klaproth, a.g.e., s. 327.

¹⁶⁶ Hell, a.g.e., s. 274.

¹⁶⁷ Klaproth, a.g.e., s. 162.

¹⁶⁸ Klaproth, a.g.e., s. 292.

¹⁶⁹ Klaproth, a.g.e., s. 288.

¹⁷⁰ Klaproth, a.g.e., s. 341.

1.6. DİL

Muazzam bir etnik dağınıklığın yanı sıra etkin bir siyasi otoritenin olmaması ve iç içe geçmiş farklı soylardan gelen bir kabile yerleşim anlayışının sonucu olarak, Kafkasya'da yaşayan bütün kabilelerin birbirlerinden oldukça farklı şiveler¹⁷¹ ile konuştukları anlaşılmaktadır¹⁷². Nitekim Çerkeslerin kendi aralarında anlaşırken bile üç farklı lehçe kullandıkları görülmektedir. Kabardey Çerkesleri konuşmada Çerkes dilini kullanırken yazı dili olarak Tatar dilini de kullanmaktaydılar¹⁷³.

Üç farklı lehçe kullandıkları görülen Çerkeslerin dillerinin, dili kullanan sınıfa göre değişiklikler gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu dillerden ilkinin üst sınıflar tarafından kullanılan Çerkesce (Adıge), diğerleri yağma seferlerinde kullanılan "Schakobsché" ve alt sınıflar tarafından kullanılan "Farschipsé" olduğu görülmektedir. Klaproth bu dillerin örneklerini kendisi çıkaramadığı için bu dilleri tanıtırken Reings tarafından verilen kelimeleri kullanmıştır¹⁷⁴. Klaproth'un eş anlamlı olarak verdiği kelimeler aşağıda günümüz Türkçesindeki karşılıkları ile verilmiştir.

¹⁷¹ Arap tarihçilerin " Cebelül-elsân" olarak isimlendirdikleri Kafkasya'da kırk kadar farklı dil ve lisanın konuşulduğu hatta bu sayının eski metinlerde 300'e çıktığı ve Romalıların oradaki işlerini 130 kadar tercüman eşliğinde sürdürmek zorunda kaldıkları ifade olunmaktadır. Saydam, a.g.e., s. 19.

¹⁷² Spencer, a.g.e., s. 245.

¹⁷³ Klaproth, a.g.e., s. 34.

¹⁷⁴ Klaproth, a.g.e., s. 328.

Farschipsé	Çerkesce	Türkçe
Irisch'chari	Schah	Kafa
Dsharikeri	Dshake	Sakal
Tl'arukquari	Tdl'e	Ayak
Iriari	Ia	El
Tarimariquari	Takhumah	Kulak
Irinneri	Nne	Göz
Iripéhri	Péh	Burun
Iridsheri	Dshe	Dudak
Iribbseriguari	Bbse	Dil

Şapsihca	Çerkesce	Türkçe
Paphle	Nne	Göz
Paphle	Takhumah	Kulak
Kaepe	Tshé	At
Ptschakokaff	Gjem	Sığır
Tkemeschae	Bshan	Ateş
Uppe	Fiss	Kadın
Paschae	Achsce	Para
Schuwghae	Dshako	Keçe pelerin
Brugg	Schah	Kafa
Wup	Topang	Tabanca
Ptschakoaentsche	Machasche	Deve
Fogabbe	Mall	Koyun
Scheghs	Psé	Su
Aelewsae	Tschallah	Çocuk
Naekuschae	Schakua	Ekmek

Ayrıca Klaproth gün adlarını da vermektedir. Burada dikkat çeken husus hafta başının Pazartesi günü değil Pazar günü olmasıdır¹⁷⁵.

Çerkesce	Türkçe
T'haumaf	Pazar
Blişa	Pazartesi
Gubç	Salı
Bereçia	Çarşamba
Maçuk	Perşembe
Meyrem	Cuma
Şabat	Cumartesi

Tatar dili Moğol dili ile benzerlik gösterse de oldukça farklı olduğu Tatar dilinin daha çok Çağatay şivesine yakınlık göstermekte olduğu ifade olunmaktadır. Tatar topluluklar yazma dilinde eski bir Tatar şivesi kullanılmaktaydılar. Bu şivenin yabancı kelimelerden uzak olduğu görülmektedir. Hatta Türkçe ve Asya kökenli toplumların dillerinden oldukça farklı olduğu ve yazma karakteri olarak Arap ve Uygur Alfabelerinin kullanıldığı anlaşılmaktadır¹⁷⁶. Klaproth, Kafkasya bölgesinde yaşayan Tatar kabileleri Karaçay ile Nogay Tatarlarının dillerinin büyük benzerlik gösterdiği ifade etmektedir¹⁷⁷.

1.7. DİNİ HAYAT

İslam Devleti'nin ortaya çıkışı ve evrensel bir nitelik kazanma arzusu ile kısa sürede elde ettiği başarılı fetihler neticesinde Kafkasya bölgesine kadar yayılmıştır.

¹⁷⁵ Klaproth, a.g.e., s. 329.

¹⁷⁶ Klaproth, a.g.e., s. 162.

¹⁷⁷ Klaproth, a.g.e., s. 282.

647 senesinde Güney Kafkasya'ya giren İslam Devleti 800 senesine kadar Güney Kafkasya ve Dağıstan bölgesine hakim olmuş ve bölgenin Müslümanlaştırılması için faaliyet göstermiştir¹⁷⁸.

Kafkasya'da bulunan toplulukların dini prensiplerini ayrıntılı şekilde vermek oldukça güçtür. Pagan inancı Hristiyanlık ve Müslümanlık inancının bütün toplumlar arasında var olduğunu görmek mümkündür. Dağıstan bölgesi dışında kalan bölge Orta ve Batı Kafkasya bölgeleri kabilelerinin bazıları Müslüman iken bazılarının ise Hristiyan olduğu görülmektedir¹⁷⁹.

Freygang, Kafkasların bütün yerlilerinin Müslüman olduğunu ancak birkaç yerde Hristiyan toplulukların olduğunu ve XIX. yüzyılın ilk yarısında Büyük ve Küçük Kabartay'daki kabilelerin çoğunun Müslüman olduğu ifade etmektedir¹⁸⁰. Ancak Çerkeslerin Müslüman olmalarına rağmen dinlerine çok sıkı bağlı olmadıkları anlaşılmaktadır. Nitekim Çerkesler arasında pagan inançların olduğunu ifade eden Marigny'nin, bu tanrıları eski Yunan ve Roma Tanrılarına benzetmektedir¹⁸¹.

Sünni Müslüman olan Nogaylar İslam inancına katı bir şekilde bağlıydılar. 1838'de Nogay bölgesinde 11 cami bulunmaktaydı. Bütün Nogay köylerinde cami olmasa da her köyde ibadet etmek için birkaç ibadethanenin var olduğu görülmektedir. Nogaylarda dini zümre Efendi Mollalar, Mollalar ve Kadılar olarak üç gruba ayrılmaktaydı. . Klapproth, Nogay mollalarının oldukça bilgisiz olduğunu belirterek, Kuran'ı okumak ve birkaç dua dışında hiçbir şey bilmediklerini iddia etmektedir¹⁸². Mollalar İslamiyet'in gereği olarak fakirlere dağıtmak üzere yıllık olarak tahılın yüzde onunu ve sığırların kırkta birini almaktaydılar. Efendi Mollaların dini görevlerinin yanı sıra evlilik ve boşanma işlerini de yürüttükleri anlaşılmaktadır. Nogaylar Müslüman inancının gereği olarak çocuklarını on ile yirmi yaş arasında sünnet ettirmektedirler. Hacca gitmenin zorunlu olmadığı Nogaylarda ibadetler daha çok adak ve dua ile yapılmaktaydı. Nogaylar adaklarını Kurban

¹⁷⁸Berkok a.g.e., s. 275.

¹⁷⁹ Hell, a.g.e., s. 303.

¹⁸⁰ Fredrila Kudriaskia and Wilhem Freygang, *Letters from the Caucasus and Georgia*, London 1823, s. 29.

¹⁸¹ Marigny, a.g.e., s. 56.

¹⁸² Klapproth, a.g.e., s. 162.

Bayramı, ölüm, mevlit ve sefer dönüşü gibi dini gerekler ve durumlarda kesmekteydiler. Kesilen hayvanların bir kısmını kendilerine ayırmakta, iyi kesimlerini yoksul köylülere dağıtmaktaydılar. Kurban olarak kesilen hayvanlar genellikle koyun veya sığır olmaktadır. Kurban seçimi ailenin zenginliğine ve durumun önemine göre yapılmaktaydı. Ayrıca Nogayların Ramazan ayında kırk gün oruç tuttıkları görülmektedir¹⁸³.

Dini inanışları oldukça karmaşık bir yapıya sahip olan Abazalar arasında Hristiyanlık, İslamiyet ve Yahudiliğin izleri rahatlıkla fark edilebilmektedir. Bütün tek tanrılı dinlerde olduğu gibi Abazalar da evrenin bir tek yaratıcısı olduğuna inanmaktaydılar. Baharda iki gün yazın bir hafta oruç tutmaktaydılar. Abazaların Müslümanlığın emirlerini inkar etmedikleri ifade edilmektedir. Abazalar, domuz eti yemekten kaçınmaktaydılar. Abazalar arasında Mollalara ve Arap harfleri ile yazılmış Kuran kısımlarına rahatlıkla rastlanmaktaydı¹⁸⁴. Ancak Spencer, Abazaların dinlerini Katolik mezhebine daha yakın olarak görmektedir. Abaza bölgesine Hristiyanlığın girişini XII. yüzyıla dayandırmaktadır. Gürcü prenses Thamar tarafından bu dönemde inşa edilen bir kilisenin XIX. yüzyıl başlarında hala varlığı bilinmekte ve hatta kalıntıları varlığını devam ettirmekte ve bu kalıntılar yerli halk tarafından büyük bir saygı görmektedir¹⁸⁵.

Batıl inanç olarak Abazalar arasında bazı uygulamalar da göze çarpmaktaydı. Bunlardan biri savaşa gidecek olan askerlerin kutsal kabul edilen bir ağacın etrafında toplanarak tanrının savaş sırasında kendilerine yardım etmesi için dua etmeleriydi. Savaş Ruslara karşı olursa duanın sonunda "*unutma bu savaşta düşen bir adam çabucak cennete taşınır*" denildiği ifade edilmektedir¹⁸⁶.

Karaçaylar, İslamiyet'ten önce içeriği hakkında bilgiye sahip olmadığımız "Balkar", "Çegem" gibi inançlara sahip iken 1782'den beri Kabardeyli Molla İshak Efendi tarafından büyük ölçüde Müslümanlaştırıldıkları görülmektedir. Sünni Müslüman olan Karaçayların XIX. yüzyılın başlarındaki efendilerinin adının İshak, mollalarının adının ise "Osman" olduğu ifade olunmaktadır. Karaçayların ibadethanelerdeki din adamlarına "Guotschai" ismini verilmekte oldukları

¹⁸³ Hell, a.g.e., s.272.

¹⁸⁴ Spencer, a.g.e., s.260.

¹⁸⁵ Spencer, a.g.e., s.261.

¹⁸⁶ Spencer, a.g.e., s.262.

görülmektedir. Kuran dışında hiçbir şeye inançları olmayan Karaçaylar, Hristiyanlığa oldukça uzaktılar¹⁸⁷. Karaçaylar arasında Kuran'da tanımlanan oruç ve günlük ibadetlerin yapılmaması büyük bir suç olarak kabul edilmekteydi. Kafkasya'daki tüm Müslümanlar gibi Sünni olmaları nedeniyle, Hz Ali'nin takipçilerine karşı büyük bir nefretleri olduğu görülmektedir. Evcil ve yabani domuz etinden nefret eden Karaçaylar bu hayvana her kim dokunsa murdar olarak adlandırmaktaydılar¹⁸⁸. Karaçaylar çocukların yetiştirilmesine özen göstermekteydiler. Bir çocuk ailesine karşı gelirse Mescit kapısında bütün köylünün görebildiği şekilde cezalandırılmakta ve kesin bir şekilde bu davranışı değiştirmeye zorlanmaktaydı. Ancak çocuk olumsuz davranışını değiştirmese babasının evinden hatta köyden bile kovulmakta ve yaşadığı sürece köye dönmesi yasaklanmaktaydı¹⁸⁹.

Karaçayların Müslüman olmaları toplumsal yardımlaşma konusunda onları oldukça yardım sever bir kimlik kazanmalarını sağladığı görülmektedir. Klaproth'un Karaçaylar arasında dayanışma var olduğu ve zenginler fakirlere yardım ettiği ifade etmesi hatta zengin kişilerin yoksullara hediye olarak öküz gönderdiklerini ifade etmesi bu görüşü destekler niteliktedir. Ayrıca Klaproth, Karaçay toplumunda yoksullara iş sağlanmakta ve yaptıkları işler karşılığında iyi ücretler ödendiği ve bu nedenle Karaçay toplumu yoksulların sefaletten kurtulması ve rahat yaşaması için olabildiğince çaba gösterilmekte olduğunu ifade etmektedir¹⁹⁰.

Kafkas topluluklarında sosyal düzenin sağlıklı bir şekilde devam etmesi için dini kuralların büyük önemi olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle mescitler ibadethane olmalarının yanı sıra bir toplantı ve mahkeme yeri özelliği de göstermekteydi. Müslüman olan bütün kabileler önemli kararlarını mescitlerde almaktaydılar. Örneğin Karaçayların önemli kararlar alırken Karaçay yaşlılarının mescitte toplanıp, Kuran ve Allah'ın emirleri üzerine yemin ederek yargılamalar yaptıkları ifade edilmektedir¹⁹¹.

İnguşlar'ın putperest bir topluluk olduğu söylenebilir. Yazma sanatının İnguşlar tarafından Hristiyan ve Müslüman dini aracılığıyla gelen bir mucize olarak

¹⁸⁷ Klaproth, a.g.e., s. 285.

¹⁸⁸ Klaproth, a.g.e., s. 291.

¹⁸⁹ Klaproth, a.g.e., s. 290.

¹⁹⁰ Klaproth, a.g.e., s. 291.

¹⁹¹ Klaproth, a.g.e., s. 291.

görülmesine rağmen İnguşlar bu dinlere karşı çıkmaktaydılar. İnguş inanişiminin oldukça basit olduğu görülmektedir. Peygamber ve diğer dinlerdeki gibi din adamlarına sahip olmayan İnguşlar, "Dale" isminde bir tanrıya ibadet etmekteydiler. İnguşlar'ın inançları gereği pazar günleri çalışmadıkları ve yalnızca dua ettikleri ifade edilmektedir. Ayrıca İnguş toplumunun doğum veya ölüm gibi durumlarda belirli bir geleneğe sahip olmadıkları görülmektedir¹⁹².

2. KAFKAS TOPLUMLARINDA EKONOMİK YAŞAM

2. 1. HAYVANCILIK

Çerkeslerin evcil hayvanları atlar, boynuzlu sığırlar, bizonlar, koyun, köpek, kedi ve keçi olduğu görülmektedir. Asla bir yere bağlı tutulmayan atlar belirli bir alanda başıboş dolaşmaktaydı. Çerkesler orta boylu bir yapıya sahip atlarını Ruslara ve Gürcülere satmaktaydılar. Çerkes atları kahve ve koyu kahverengine sahiptiler. Klaproth, onlar arasında hiç siyah at görmediğini ifade etmektedir. Çerkes atlarının en iyi türü "schaloch" ismiyle anılmaktaydı ve bu atların arka ayaklarına belirli bir iz damgalanmaktaydı. Genel olarak kahverengi olan "schaloch" (şevloh) türünün atları arasında nadir olarak beyaz olan atlar da bulunmaktaydı. Sıcak aylarda Feag, Aredon ve Ursdon arasındaki dağlardaki otaklarda otlayan bu atlar yılın geri kalanını Terek üzerindeki Tatartup ve Dshulat arasındaki bölgede otlamaktaydılar. "Schaloch" ırkının taylarının bir köleye eşit değerde tutulduğu görülmektedir. Genelde on beş ile yirmi ruble arasında para verme gücüne sahip olan Çerkes halkının genelinde çok iyi atlar bulunmamaktaydı. Üstün özellikli bir ata sahip olmak için yüz gümüş ruble civarı bir para ödemek gerekmektedir¹⁹³.

Çerkesler ihtiyaçlarını karşılayacaklarından fazla sığır tutmadıkları için Çerkeslerin sürülerinin çok büyük olmadığı görülmektedir. Kafkas toplumlarının genelinde olduğu gibi Çerkesler de tekerlekli arabaları ve sabanları çekmek için öküz kullanmaları sebebiyle öküz beslemekteydiler. Çerkesler öküzlerini çok nadir olarak ihtiyaçları için kesmekte ve satmaktaydı. On ile on iki ruble arasında değere sahip olan ve bir erkek bizonun iki öküzden daha fazla iş yapabilmesine ve dişilerinin sütü sığır sütünden daha fazla miktarda tereyağı sağlayabilmesine rağmen bizonlar çok

¹⁹² Klaproth, a.g.e., s.347.

¹⁹³ Klaproth, a.g.e., s. 324.

nadir görülmektedir. Çerkes ekonomisinin en önemli kolu koyun neredeyse bütün Çerkeslerin zenginliğinin temelini oluşturmaktaydı. Kalmuk koyununa göre daha küçük olan Çerkes koyununun postu çok kaliteliydi. Çerkesler et ihtiyaçlarını karşılamak için en çok koyun etini tercih etmekteydiler. Dört ile altı arasında doğuma sahip olan Çerkes koyununun kuyruk bölümü oldukça küçük olduğu ve nadiren dört pounddan daha ağır olduğu ifade edilmektedir. Çerkesler koyun ve koyun derisini, sülfür, demir ve bakır kaplar ve pamuk, ipek, keten ve tuz karşılığında Kafkasya'nın pazarlarında takas etmekteydiler¹⁹⁴. Dişi koyunların sütünden peynir yapılmakta ve bu peynirler ketenden dikilmiş keselere konularak daha uzun süre bozulmadan kalması sağlanmaktaydı. Yazın Çerkesler koyunlarını dağlık bölgelere sürmekte, Ocak ve Şubat aylarında ağıllarda tutmaktaydılar. Geri kalan dönemde ovalarda ve dağların alçak bölgelerinde otlatmaktaydılar. Genel olarak keçi beslemeyen Çerkesler köylerinde nadir olarak kahverengi renkli keçi bulundurmaktaydılar. Evlerinde kedi ve köpek bulunduran Çerkeslerin çok iyi bir tazı cinsine sahip oldukları ifade edilmektedir¹⁹⁵.

Sığırlar ve atlar Nogayların başlıca uğraşlarını oluşturmaktaydı. Nogay atları Kalmuk atlarının ırkıdan gelmekteydi. Nogay atlarının bedenleri ufak olmasına rağmen yüz ile yüz yirmi ruble arasında değere sahip oldukları görülmektedir. Bütün yıl boyunca stepelerde kalan Nogay atları kış döneminde yiyeceklerini karın altında aramak zorunda kalmaktaydılar. Oldukça küçük olan Nogayların boynuzlu sığırları yirmi ile 30 ruble arasında satılmaktaydı. Nogay sığırlarının sütü az olduğu için verimsiz oldukları ifade edilmektedir. Nogaylar çok nadir olarak deve bulundurmaktaydı. 1836-37 kışı Nogaylar için tam bir kaos olmuş ve sığırlarının çoğunu kaybetmişlerdir. Bu nedenle ekonomik faaliyetlerini büyük ölçüde tarıma döndürdükleri görülmektedir¹⁹⁶.

Karadeniz'in doğu kıyıları boyunca yerleşmiş olan Abazaların çok sayıda sığır ve at sürüleri bulunmaktaydı¹⁹⁷. Abazaların atları çeşitli ırklara ayrılmaktaydı. Atların gerek binek aracı, gerekse ekonomik hayat açısından son derece önemli bir rol üstlenmekte oldukları anlaşılmaktadır. Irkların özelliklerine göre çeşitli sınıflara

¹⁹⁴ Klaproth, a.g.e., s. 324.

¹⁹⁵ Klaproth, a.g.e., s. 327.

¹⁹⁶ Hell, a.g.e., s. 274.

¹⁹⁷ Klaproth, a.g.e., s. 249.

ayrılan atları, güzelliklerinin yanı sıra süratleri, dayanıklılıkları ve çabukluklarıyla göze çarpmaktaydılar. Savaşçı bir toplum oldukları için atların sahiplerinin savaş alanında sağ kalabilmeleri atlarına bağlıydı. Bu nedenle Abazalar atlarını açlığa dayanma, yüzme ve yorgunluğa karşı eğitmek için büyük çaba sarf etmekteydiler. Gerilla savaşı yapan bir atlı kavim için hayati bir öneme sahip olan atlar, bu eğitimler neticesinde savaşa hazır hale gelebiliyorlardı¹⁹⁸. Atın dışında tavuk, ördek gibi kümes hayvanları ve sığırlar v.b. da geniş bir grup oluşturmaktadır.

İnguşlar yerleşim alanları arsalarıyla bağlantılıydı. Ağıllarda domuz, koyun, katır ve birkaç at ve boynuzlu sığır bulundurmaktaydılar. Ancak otlakların oldukça yetersiz olması nedeniyle oldukça az sayıda sığır besledikleri görülmektedir¹⁹⁹.

2. 2. ARICILIK

Dağlık bir bölge olan Kafkasya'da sığır ve at sürülerine dayalı hayvancılıktan sonra en önemli ekonomik faaliyetlerinden birinin Arıcılık olduğu anlaşılmaktadır. Çerkeslerin bütün inşa işlerinde olduğu gibi kovan yapımında da örme tekniğini kullandıkları göze çarpmaktadır²⁰⁰. Çerkesler, örme tekniği ile yuvarlak biçimli olarak yapılan kovanlarının dış kaplamasında sığır dışkısı ve kil kullanmaktaydılar. Bu kovanların ortalama yüksekliği 18 inç idi ve kovanın yerleştirildiği alt kısım kovana bağlı değildi. Bu altlık ölü arıları ve yabancı maddeleri kaldırmada ve arılar tarafından yapılan bal taraklarını kesmeye yaramaktaydı. Kovanı yağmura karşı koruması için kovanın tepesi hasır tutamıyla bağlanmaktaydı. Her kovan dikey durumda duran sekiz ila on arası bal mumu peteğinden oluşmaktaydı²⁰¹.

Kovanlardan bal alınırken birkaç kovana dokunulmamakta ve gelecek baharda tekrar dışarı çıkarılmak üzere kış mevsiminde muhafaza edilebilecekleri kapalı bir yerde tutulmaktaydı. Bu amaçla en kuvvetli ve sağlıklıları seçilmekteydi. Kovanlar Mart sonu veya Nisan başında dışarı çıkarılmakta ve arılarla dolu olan bir kovan iki veya üç kovana bölünmekteydi. Eğer bu bölünme sırasında bir kovanda fazla kraliçe arılar varsa bu kraliçe arılar öldürülmekteydi. Çerkesler kraliçe arıya "pshech" demektedirler. Yaz ortasına kadar kovanlar köylerde tutulmakta, yaz

¹⁹⁸ Spencer, a.g.e., s. 201.

¹⁹⁹ Klaproth, a.g.e., s. 344

²⁰⁰ John Longworth, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, çev. Sedat Özden, Rey yayıncılık, Kayseri 1996, s. 33.

²⁰¹ Klaproth, a.g.e., s. 326.

mevsiminin en sıcak dönemi olan Temmuz ve Ağustos aylarında steplerdeki ovalar kurduğunda dağların alçak bölgelerindeki ağaçlık alanlara taşınmaktaydılar. Kovanlar sonbaharın sonuna kadar bu yamaçlarda kalmakta, kış iyice yaklaşınca köylere geri getirilmekteydi. Kovanların taşınmasında iki tekerlekli öküz tarafından çekilen "arbas" ismini verdikleri taşıma arabaları kullanılmaktaydılar. Kovanlar bal ve bal mumu alınmak için yakılmış ekinlerin üzerine tutulmaktaydı. Bu yolla arılar boğulmakta ve bal petekleri kovanın içinden alınmaktaydı. Kovanlardan alınan petekler bir kap içinde ateşe konarak bal eritilmekte ve açık sarı renkli ve mükemmel bir tada sahip olan bal aşağı akarken ve bal mumu kazanın yukarısında kalmaktaydı. Klaproth, bir kovanın iki veya üç gömlek karşılığında tamamen satıldığını ve çoğu arı sahibinin 300'e yakın kovana sahip olduğunu ifade etmektedir²⁰².

Karaçay bölgesinde iklim arılar için oldukça soğuk olduğu için bal üretimi yapamamaktaydılar ve arıcılık hakkında hiçbir şey bilmedikleri anlaşılmaktadır. Bu nedenle Karaçaylar bal ihtiyaçlarını Kabardey Çerkeslerinden sağlamaktaydılar²⁰³.

2.3. ZİRAİ FAALİYETLER

Çerkeslerin tarım sistemi oldukça basit olduğu ve gübre kullanımının olmadığı görülmektedir. Çerkesler, sonbaharda toprakta kalan ot kalıntıları topraktan yakarak temizlemekteydiler. Bu yakma işleminin toprak için tek gübre kaynağı olduğu anlaşılmaktadır. Yer önce sürülürken, ağaç dallarından yapılan aletlerle toprak işlenmekteydi. Çerkesler gübre kullanmamaları sebebiyle aynı toprağa iki veya üç yıl aryla ekim yapmaktaydılar. Bu nedenle tarımla uğraşan Çerkeslerin köylerinin etrafındaki toprağın verimi düştüğünde, verimli bir bölge için bütün eşyalarıyla birlikte taşındıkları görülmektedir. Çerkesler, darı ve az miktarda tahıl dışında hiçbir şey yetiştirmemekteydiler. Genelde ekmek yapımında kullandıkları darıyı gerektiği durumlarda atlarını beslemek için de kullandıkları görülmektedir²⁰⁴.

Nogayların çiftçilik konusunda oldukça yetersiz olduğu görülmektedir. Tarlaların sürülmesinde dört yada beş öküz ile çekilen pulluklar²⁰⁵

²⁰² Klaproth, a.g.e., s. 327.

²⁰³ Klaproth, a.g.e., s. 292.

²⁰⁴ Klaproth, a.g.e., s. 326.

²⁰⁵ Freygang, Ananun'da altı yada sekiz öküzle çekilen pulluk gözlemlenmiştir. Freygang, a.g.e., s. 95.

kullanmaktaydılar. Haziran ayında hasat edilen tahıllar ve darı depolarda toplanmaktaydı. Açık bir alanda atlarla ezilerek koçandan ayıklanan darıların en iyi türüne "arnaout" denilmekte ve 7 ile 20 ruble arasında satılmaktaydı²⁰⁶.

Kafkasya'nın Kuzey steplerinde salatalık, balkabağı, kavun ve karpuz yetiştirildiği görülmektedir. Tatar kavunları oldukça ünlü olan Tatar kavununun birkaç türünün var olduğu ifade edilmektedir. Büyük, uzun ve açık yeşil renge sahip olan karpuzların en iyi karpuz türü olduğu belirtilmektedir. Klaproth, ayrıca bu bölgede patlıcan yetiştirildiğini de söylemektedir²⁰⁷.

Batı kafkasya halkı olan Abazalar'da tarım toprağın verimli olduğu yerlerde yapılmaktaydı. Başlıca tarım ürünü mısır olduğu görülmektedir²⁰⁸. Ayrıca Abazalar'ın, sebzeler, darı ve bal kabağı yetiştirdikleri ifade edilmektedir²⁰⁹.

2.4. TİCARİ HAYAT

Kafkas toplumlarında ticari hayatın takas usulüne dayalı gerçekleştiği görülmektedir. XIX. yüzyılın ilk yarısında ticari hayatın büyük ölçüde Stavropol, Suhumkale ve Mozdok gibi kent merkezlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak bu kasabalar hakkında bilgi vermenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

Kafkasya'nın Kuban bölgesindeki en önemli ticari merkezinin Stavropol olduğu anlaşılmaktadır. Klaproth, kasabayı ziyaret ettiği dönemde erzakların oldukça ucuz olduğunu ifade etmektedir. Şehirde haftada iki kez pazar kurulmaktaydı. Pazara komşu bölgelerden de gelenler olduğu ifade edilmektedir. Stavropol pazarında her türlü ürün mal veya eşya satılmaktaydı. Bölgenin toprakları oldukça verimli olduğu için oldukça çeşitli tarım ürünleri de ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra komşu bölgelerdeki köylüler tarafından avlanan hayvanlarda burada satıldığı da görülmektedir. Satılan hayvanlar içinde balık, domuz gibi hayvanlarda anlaşılmaktadır²¹⁰.

²⁰⁶ Hell, a.g.e., s. 275.

²⁰⁷ Klaproth, a.g.e., s. 309.

²⁰⁸ Spencer, a.g.e., s. 203.

²⁰⁹ Klaproth, a.g.e., s. 249.

²¹⁰ Klaproth, a.g.e., s. 159.

Kafkasya'nın orta kesiminde bulunan Mozdok şehri de bir diğer önemli ticaret merkeziydi. Mozdok'daki ticari hayat kasabanın etnik yapısıyla bağlantılı olarak oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Kasabanın pazarında Rus, Tatar, Ermeni Gürcü, Çerkes hatta Oset dilleri konuşulduğu görülmektedir. Mozdok'da çok sayıda ürün satılmaktaydı. Klaproth, dükkanlardan birinin Nahcivan Ermeni'sine ait olduğunu ve dükkanda Avrupa ürünlerinin bulunduğunu ifade etmektedir²¹¹

Suhumkale Kafkasya'nın liman ticaretinin en gelişmiş şehri olduğu görülmektedir. Bu liman kenti kafkasya ya ithal edilen ürünlerin başlıca giriş noktası olduğu görülmektedir. nitekim Kafkasyanın anadolu ile olan ticari ilişkilerinin önemli bir kısmının bu kent aracılığı ile yapıldığı anlaşılmaktadır²¹².

Çerkesler, Kızlar ve Hacı Tarhan arasında çok sayıda kervan seferi düzenlerdi ve ticaret yaparlardı ancak Kafkas Hattı'nın kurulmasından sonra bu ticaret sekteye uğramıştır. Tuz karşılığında Rus sığırı elbise ve diğer yerli ürünleri verilmesi zorlanmıştır. Tuz ihtiyacı için Oset ve Dugoreslerle ticaret yapmaktaydılar. Altı veya yedi öküzün çektiği büyük tuz arabaları yaygındı. Onlar sıklıkla boynuzlu sığırlardı. Atlar ve özellikle koyunlara yalanması için tuz verilirdi. Çünkü hayvanların tuz tüketimi oldukça önemliydi²¹³.

Üretimde sabır ve özen isteyen malzemeleri kendileri üretmeyen Karaçaylar, kılıç, hançer, silah gibi aletleri Çerkeslerden Abazalardan ve Suhumkale'ye gelen tüccarlardan temin etmekteydiler. Karaçay bölgesinde ne tuz nede demir bulunmamaktaydı. Karaçay ekonomisi tamamen hayvancılık üzerine kurulu olduğu için diğer bütün ürünlerde olduğu gibi kurşun ve metal gereksinimlerini Çerkeslerden temin etmekteydiler²¹⁴.

Karaçay bölgesinde kükürt ve güherçile üretilmekteydi. Ürettikleri barut kaliteli ve patlayıcı etkisi yüksekti. Karaçaylar ürettikleri şal, keçe, kürk, başlık gibi ürünleri kısmen Imerethilere ve Karadeniz kıyısındaki Türk kalesi Suhumkale'ye ihraç etmekteydiler. Batı Kafkasya'nın önemli ticaret merkezlerinden biri olan Suhumkale'de çok sayıda tüccar bulunmaktaydı. Karaçaylar Suhumkale'den geri

²¹¹ Klaproth, a.g.e., s. 305.

²¹² Klaproth, a.g.e., s. 291

²¹³ Klaproth, a.g.e., s. 311.

²¹⁴ Klaproth, a.g.e., s. 291.

dönerken pamuk, ipek, sigara almaktaydılar. Bu ürünlere Karaçaylar arasında büyük talep olduğu görülmektedir. Özellikle Türk tütününe, iğnelere ve samur kürklere yüksek talep olduğu ifade olunmaktadır. Karaçayların Rus ve Kabardey ürünlerine fazla önem vermedikleri anlaşılmaktadır²¹⁵.Tütün üretimi de yapan Karaçaylar tütünlerini Nogaylara, Yahudilere ve Çerkeslere ve Ruslara ihraç edildiği görülmektedir²¹⁶.

Çoğu Kafkas kabilesi gibi Abazalar da ürettikleri ürünlerin ticaretini yapıyorlardı. Ancak bu ticaretin o kadar büyük bir yelpazeye sahip olmadığı ifade olunmaktadır. Sadece yakın bir pazar yerinde birkaç yerleşim yerinden gelen ürünler toplanmakta ve herkes elindeki ürünün satarak karşılığında da kendine ihtiyaç olan ürünleri almaktaydı. Genel olarak bir takas niteliği taşıyan bu pazar yerleri ekonomik hayatın önemli bir kısmını oluşturmaktaydılar²¹⁷. Ayrıca Abazalar bal, bal mumu tilki ve ağaçsarı derisi ve işlenmemiş yün ceket satmaktaydılar. Ayrıca Kırım'a keçe ve pelerin ihraç ettikleri görülmektedir. Abazalar Ermenilerden kalın keçe pamuk iplikli eşyalar Rus ve Türk derileri ve diğer gerekli erzakları almaktaydılar.²¹⁸

2.5. ÇATIŞMA EKONOMİSİ

Toplumlar tarih boyunca bir siyasi otoritenin varlığına ihtiyaç duymuşlardır. Siyasi düzenin sağlanması huzur ve güven ortamının oluşmasına büyük fayda sağlamıştır. Siyasi düzensizlik veya boşluk toplumları sürekli bir arayış içinde olmaya itmiştir. Ancak Kafkasya'nın dağlık yapısı merkezi bir yönetimin oluşmasına engel olmuştur. Hiçbir siyasi güç Kafkas kabileleri üzerinde tam bir siyasi denetim kurma imkanı elde edememiştir. Bu durum Kafkasya bölgesinde kabilecilik anlayışının gelişmesine olanak sağlamıştır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'da kabilecilik anlayışı, dağlık kesimlerde yaşayan bütün topluluklar tarafından benimsemiş durumda olduğu görülmektedir. Kabilecilik en çok Çerkes toplulukları arasında en katı bir şekilde kendini göstermektedir. Nitekim her seyyah Çerkeslerin bu özelliği üzerinde oldukça nitelikli bilgi vermektedir. Çerkesler Kafkasya'da en kuvvetli siyasi ve askeri güce

²¹⁵ Klaproth, a.g.e., s. 292.

²¹⁶ Klaproth, a.g.e., s. 288.

²¹⁷ Spencer, a.g.e., s. 203.

²¹⁸ Klaproth, a.g.e., s. 249.

sahip konumdaydılar. Çerkes otoritesi Çegem, Baksan, Malka ve Kuban kaynaklarındaki yüksek tepelerdeki Osetler, Abazalar Çerkes kabileleri üzerinde hakim olduğu görülmektedir. Rus baskısına rağmen hakimiyetlerini muhafaza etmekteydiler. Ancak eski güçlerini kaybetmiş durumda oldukları ifade edilmektedir²¹⁹.

Kafkasya'da kabilecilik anlayışı beraberinde yağma unsurunu da taşıdığını görmekteyiz. Bütün kabileler düşmanlarına karşı silahlanmış ve birbirleri ile savaş halinde oldukları ifade olunmaktadır²²⁰. Ancak yinede yağma ve hırsızlıktan uzak duran kabilelerin var olduğu görülmektedir. Nitekim Klaproth, Karaçayların Abaza ve Çerkesler gibi yağmacı toplum olmadıklarının ifade etmektedir²²¹. Ancak Çerkes kabilelerinin de yağmaya uğradıkları görülmektedir. Çerkeslerin yerleşkeleri kaçış şansı olmaksızın kuşatıldığında eşleri ve çocuklarını öldürmekte ve yerleşkelerini ateşe vermekteydiler. Çerkeslerin teslim olmaksızın ölmeyi tercih ettikleri görülmektedir²²².

Çerkeslerden sonra yağmacılık hususunda en etkili topluluklardan birinin de Abazalar olduğu anlaşılmaktadır. Kabilecilik ruhu Kafkas halklarını sürekli olarak Rus otoritesine karşı direnmeye ittiği görülmektedir. Bu nedenle Abazalar daha çok Rus topraklarına akınlar düzenlemekteydiler. Bu nedenle Kafkasya'da Rus direnişinin öncülerinden oldukları ve Kafkasya'daki en önemli düşmanlarının Ruslar olduğu ifade olunmaktadır²²³.

Dağlık bölgelerde yaşayan toplumların önemli bir ekonomik getiri kolu olarak yağmacılık olduğu söylenebilir. Bu kabileler birbirleri üzerine yağma yaptıkları gibi Rus kolonilerini de yağmaladıkları görülmektedir. Bu yağmalarda yanlarında götürebilecekleri ne varsa almaktaydılar. Ayrıca fidye alabilecekleri kişileri kaçırmaya dikkat ettikleri anlaşılmaktadır²²⁴. Bu nedenle bu kabilelerin köle ticareti yaptıkları, ancak köle ticaretinin daha çok erkeklerle sınırlıydı²²⁵.

²¹⁹ Klaproth, a.g.e., s. 315.

²²⁰ Freygang, a.g.e., s. 58.

²²¹ Klaproth, a.g.e., s. 288.

²²² Hell, a.g.e., s. 302.

²²³ Spencer, a.g.e., s. 247.

²²⁴ Lyall, a.g.e., s. 433.

²²⁵ Klaproth, a.g.e., s. 321.

Seyahatnamelere Kafkas halkları içinde en yağmacı toplum olarak dağlık bölgelerde yaşayan toplulukların nitelendirildiği görülmektedir. Anacak yinede en yağmacı olarak Çerkes toplumunu görmek mümkündür Çünkü hemen hemen her seyyah Çerkes atlıları tarafından saldırıya uğradığını anlatmaktadır. 1811 yılında Kafkasya'da bulunan M. Freygang eserinde uğradığı bir yağmadan bahsetmektedir. Freygang Mozdok yakınlarında Hırsızlar vadisi olarak adlandırılan bölgede bir grup Çerkes tarafından saldırıya uğramıştır. Mozdok'a ulaştıktan sonra Çerkeslerin Kozak köylülerinin 50 baş sığırını çaldığını ve 2 Kazak'ın öldürüldüğünü öğrenmiştir²²⁶.

Hell'de 1801 Nisan'ında Kuban askeri hattında keşif yapmak için Stavropol'dan ayrıldıktan sonra uğradığı bir Çerkes saldırısından nasıl kurtulduğunu anlatmaktadır. Hell, Stavropol yöneticisinin ısrarına rağmen yanına koruma almadan sadece bir kozak rehberle Stavropol'dan ayrılmıştır. Ancak Yekaterinodar yakınında Çerkesler tarafından saldırıya uğradığını ve Çerkeslerin ölümlerini terk etmediklerini bildiği için yanındaki kazakla beraber uygun anı bekleyerek, Çerkeslerden iki tanesini öldürüp, ani olarak oradan kaçıp kendilerini kurtardıklarını ifade etmektedir²²⁷.

²²⁶ Freygang, a.g.e., s. 29.

²²⁷ Hell, a.g.e., s. 303.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SEYAHATNAMELER EKSENİNDE KAFKASYADA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

1-MİSYONERLİK KAVRAMI

Latince "misio"dan gelen misyon kelimesi sözlükte "görev ve yetki", misyoner ise "'görevli olan kişi anlamında kullanılmaktadır. Katolik kilisesinin Hıristiyanlığın kolonilerdeki yerliler arasında yayılması için görevlendirdiği kilise temsilcilerine misyoner bunların gittikleri ülkelere de misyoner ülkeleri denildiği görülmektedir. Günümüzde ise misyonerliğin emperyalizmle birleştiği fikrinin yaygınlaşması üzerine misyonerlik yerine evangelizm ve evangelizasyon kelimelerinin kullanılmaya başlandığı görülmektedir²²⁸.

Misyonerlik, İslam dininin insanlara duyurulması ve tanıtılmasını amaçlayan "tebliğ ve davet" anlayışına oldukça ters bir uygulamadır. Nitekim tebliğ ve davet yalnızca İslam dininin tüm insanlara duyurulmasını amaçlarken misyonerlik ise insanların Hıristiyanlaştırma amacının yanı sıra ekonomik ve siyasi çıkarları da içermektedir²²⁹.

Misyonerliğin dini ve siyasi olmak üzere başlıca iki temel amaç güttüğü görülmektedir. Dini amaç ilk etapta Hıristiyanlığı yaymaktır. Bunu gerçekleştirmek isteyen misyonerler gittikleri ülkelerde yerli halkın kültürünü ayrıntılı olarak öğrenmekte ve bu nedenle bazen bir Müslüman'dan daha dindar görünebilmektedirler. Milletlerin maddi ve manevi değerlerini bozmaya eritmeye yeniden şekil vermeye, genç nesilleri dinden ve manevi değerlerden uzaklaştırarak yetiştirmeyi amaçlamaktadırlar. Misyonerler, manevi değerlerini kaybeden ruhsal çöküntü ve yıkıntı içindeki kişilere İslamiyet'in zararlı, çağdışı, gerici, başka dinlerden alınma, uydurma, yetersiz, çelişlilerle dolu, Hıristiyanlığın tek düşmanı ve İslam vahyinin kaynağının şüpheli olduğunu, İslamiyet'in kılıç ve zorlamaya dayandığını, Hz Muhammed'in düzenbaz ve yalancı olduğu ve hadislerini

²²⁸ Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *DİA*, C.30, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s. 195.

²²⁹ Gündüz, a.g.m., s. 195.

uydurduğu gibi iftiralarda bulunarak ve Hıristiyanlığın namaz ve oruç gibi vecibelerinin olmadığını, en kolay din olduğunu ifade etmekten çekinmemektirler²³⁰.

XIX. yüzyıla kadar misyonerliğin temel gayesi Hıristiyanlığı öğretmek iken bu yüzyılla birlikte misyonerler eğitim ve sağlık alanlarında da faaliyet göstermeye başlamıştır. Bu doğrultuda misyonerler, hedef aldıkları ülkelere yerleştirilmiş olan birçok misyoner, misyoner-doktor, misyoner-öğretmen gibi isimlerle adlandırılmaya başlanmıştır. Misyonerlerin eğitim faaliyetine yönelmesi uzun vadede yönetimden ticarete kadar birçok alanda ileriye dönük ciddi bir yatırım olmuştur. XVIII. ve XIX. yüzyılda başta Ortadoğu olmak üzere bütün İslam ülkelerinde İngiliz ve Amerikan misyonerlerinin Hıristiyanlaştırma faaliyetlerine ağırlık verdikleri ve Güney ve Güneybatı Afrika'da Katolik Hıristiyanlığın yerleşmesinde oldukça etkili oldukları görülmektedir. XVIII. ve XIX. yüzyıl birçok misyonerlik teşkilatlarının ortaya çıktığı dönemdir. Bilhassa XIX. yüzyıl, Hıristiyanların bir bütün olarak bütün dünyada aktif misyonerlik faaliyetlerine giriştiği ve bazı yazarların ifadesiyle Hıristiyanlığın kendisini evrensel bir dine çevirme konusunda oldukça başarılı olduğu bir zaman olarak göze çarpmaktadır²³¹.

2- KAFKASYA'DA MİSYONERLİK HAREKETİNİN TEMELLERİ

Hıristiyanlığın Kuzey Kafkasya'ya girişi Gürcistan üzerinden olmuştur. Miladın ilk yüzyılında St. Andre ve St. Simon adlı azizlerin çabalarıyla Abhaz toprakların Hıristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Bizans İmparatoru Justinyen (527-565) döneminde Hıristiyanlığın Kafkaslar'daki etkinliği artmıştır. Bizans'ın etkinliği yitirmeye başladığı ve Karadeniz'de Latin kolonilerinin kurulmaya başladığı XIII ve XIV. yüzyılda Katolik mezhebi de Dominiken rahipler tarafından Kafkaslar'da yayılmaya başlamıştır. Bununla birlikte Hıristiyanlığın Kafkas halklarının ruhunu nüfuz edemediği ve Kafkasların iç bölgelerine sirayet etmediği görülmektedir²³².

Kafkaslar'da Hıristiyanlığın ve misyonerlik faaliyetlerinin yeniden başlaması bölgedeki Rus ilerleyişine paralel olarak yeniden başlamıştır. Rusya'nın Kuzey Kafkasya'ya yayılma sürecinin 1560'larda başladığı ve 1800'lere kadar Kuzey

²³⁰ Adnan Şişman, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", C.14, *Türkler*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 173.

²³¹ Gündüz, a.g.e., s. 196.

²³² Berkok, a.g.e, s. 274.

Kafkasya'nın ovalarının Rus imparatorluğunun sınırları içinde kaldığı, ancak bu sürecin oldukça uzun ve zorlu geçtiğini ifade etmiştik²³³. Kuzey Kafkasya'nın Moskova'dan uzak olması nedeniyle ikmal sıkıntısı çekilmesi, kıraç stepler ve geçit vermeyen dağlar, Müslüman din adamları tarafından desteklenen yerli nüfusun direnişi ve bu direnişlere, bölgeye komşu Müslüman devletlerinin desteği Rusya'nın çabuk ve başarılı bir fetih hareketi gerçekleştirmesini engellemiştir²³⁴

Kafkasya coğrafyasında birçok konuda olduğu gibi Misyonerlik faaliyetlerin de dönüm noktasını 1783 yılında Kırım'ın Rus egemenliğine girmesi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin Kırım'ı kaybetmesi, Kuzey Kafkasya'da Rusya'yı rakipsiz bırakmış ve Rusya Kafkas kabileleri üzerinde daha rahat bir politika izleme olanağı bulmuştur. Rusya, Kuzey Kafkasya'nın ortasında ünlü Kazak hattını oluşturarak bölgeyi ikiye ayırmıştır. Rusya'nın bu hattı kurarken hem dağlı kabileleri denetim altında tutmayı hemde bir an önce Güney Kafkasya'nın fethini gerçekleştirmeyi hedeflediği görülmektedir. Ayrıca oluşturulan bu hat üzerinde kurulan kasabalara Alman, İskoç aileleri yerleştirilerek bölgede asimilasyon ve Hıristiyanlaştırma politikası gütmüştür²³⁵.

Rus yayılmasının ilk aşamalarında Rus hükümetinin kendisine karşı oluşabilecek tepkileri azaltmak için dolaylı bir yönetim anlayışını benimsediği görülmektedir. Ancak Rus hükümetinin yerli şeflere dayalı yönetim politikasının yetersiz kalması üzerine Rusya'nın bu politikadan tedricen vazgeçmiştir. XVIII. yüzyılın sonlarına doğru, Rus askeri unsurunun artan gücü, kolonistlerin Kafkasya'ya ulaşması ve yerlilerin Rusya ile devam eden ticaret bağı gibi olgular bir araya gelerek Rus hükümetine işgal edilen topraklar ve boyun eğen halklar üzerinde doğrudan bir yönetim imkanı sağlamıştır. 1790'lardan itibaren Rus hükümetinin bölgede yasal ve idari açıdan etkinliğini arttırmak için öncü yerleşim yerleri kurduğu görülmektedir²³⁶.

Kırım ve Kafkasların kuzeyinde askeri hareketlerinin yanı sıra kolonileşme eylemine girişen Rus hükümeti, askeri hareket sonrası işgal edilen sahalara kaleler

²³³ Michael Khodarkovsky, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in North Caucasus, 1550-1800", *The Journal of Modern History*, Vol. 71, No2.,(June 1999), p.p. 394-430, s. 395.

²³⁴ Khodarkovsky, a.g.m., s. 398.

²³⁵ Halasi-Kun, a.g.e., s. 39.

²³⁶ Khodarkovsky, a.g.m., s. 398.

inşa etmekte ve çevresine Kazakları ve Rusya'nın içerilerinden getirilen Rus göçmenleri iskan ettirmekteydi. Nitekim ilhak sonrası Kuban bölgesindeki Müslümanların genel bir kıyıma maruz kaldıkları ve bu soykırımdan kurtulan Çerkes ve Nogayların Kuban Nehri'nin sol tarafına göç etmek zorunda kaldıkları görülmektedir. Rusların, Kuban nehrinin sağ tarafında boşalan yerlere Kazak askerleri yerleştirmesi ve buna ek olarak Kuzey Kafkasya'da kalelerle birbirine bağlı koloni kasabalar kurması ve bu kalelere askeri birliklerin yanı sıra Hristiyan topluluklar yerleştirilmesi Rusya'nın misyonerlik faaliyetlerine kesin olarak destek sağlandığı göstermektedir²³⁷.

1801'de Gürcistan'ın Rus egemenliğine girmesi ve Rusya'nın Güney Kafkasya'da ilerlemesinin Kuzey Kafkasya tarihinde de önemli sonuçları olmuştur. Bu gelişmelerin neticesinde Osmanlı Devleti'nin etki alanında olan Çerkeslerin ana bölgesi Kabardey'in Rus egemenliği altına girdiği ve sadece Batı Kafkasya'nın bir bölümünün Osmanlı Devleti'nin nüfuz alanında kaldığı görülmektedir. 1813 yılında ise Batı Kafkasya'daki İmeritya, Güri, Mingrelya ve Abaza bölgelerinin de Rus egemenliğine girmesiyle Ruslar, Kafkasya'nın büyük bir bölümünü denetim altına almışlardır²³⁸.

İncelediğiniz dönemde Güney Kafkasya'ya ulaşmak için kurulan Kazak hattındaki Kazak nüfusu hakkında bilgi veren üç Rus yazar Steekatot, Vsvolojski ve Yablovski Kazakların sayısının 1804, 1813 ve 1818 yıllarındaki miktarını 14500 olarak belirtmektedirler. Lyall ise bu üç yazarın tespitlerinden yola çıkarak 1824 yılında Kazak hattında 15000 silahlı Kazak askerinin mevcut olduğunu ifade etmektedir²³⁹.

3. XIX. YÜZYILIN İLK YARISINDA KUZEY KAFKASYA'DA BULUNAN MİSYONER YERLEŞİMLERİ

Rusya, Kuzey Kafkasya'ya girdiği XVI. yüzyıldan itibaren bölgede Hristiyanlığı yaymak için büyük faaliyet göstermiştir. Hristiyanlık aynı zamanda Rus yayılmasının ideolojik boyutunu oluşturmuştur²⁴⁰. Bu nedenle Rus diplomatların

²³⁷ Baddeley, a.g.e., s. 60.

²³⁸ Halisi-Kun, a.g.e., s. 41.

²³⁹ Layll, a.g.e., s. 412.

²⁴⁰ Khodarkovsky, a.g.m., s. 409.

bu bölgede yaptıkları bütün faaliyetlerde yayılımlarını meşrulaştırmak için Hıristiyanlığı kullandıkları görülmektedir²⁴¹.

Kafkasya'da Misyonerlik hareketinin merkezlerinden ilki Kuban kenarında 1792 yılında kurulan Yekaterinodar kasabasıdır. Kasaba 1820'lerde Çernomorski Kazaklarının merkezi durumundaydı. Kasabada çok sayıda Kazak "ataman"ının yaşadığı görülmektedir. Kasaba oldukça geniş bir alana yayılmış olmasına karşın caddelerin çoğunun evsiz olduğu ifade edilmektedir. Lyall, Kafkasya seyahati sırasında bu kentin nüfusunun 3000 kişiyi geçmediğini belirtir²⁴². Bu yerleşim yerinin merkezinde bir kalenin bulunduğu ve ailelerin bu kale etrafında yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kalenin içinde yirmi kadar kare biçimli ve badanalı ev bulunmaktaydı. Evlerin yanı sıra kasabanın güvenliğini sağlamak için bir garnizonun, erzakların tutulduğu bir deponun ve bir marangoz hanenin yanı sıra birer hastane ve hapishanenin var olduğu görülmektedir. Kalenin tam merkezinde ise oldukça büyük bir katedralin bulunduğu ve bu katedralde halka hizmet için toplanan paraların tutulduğu bölgeyi ziyaret edenler tarafından ifade olunmuştur. Lyall, kalenin hapishanesinde yirmi iki Çerkes tutuklu gördüğünü ve bu tutsakların Çerkeslerin elinde bulunan Rus tutsaklarla karşı takas edildiğini ifade etmektedir. Bu takaslarda dikkatimizi çeken durum ise iki Rus tutsağa karşı bir Çerkes tutsağın verilmesidir²⁴³.

Kuban bölgesindeki en büyük ve en önemli kalelerden biri olan Ustlobinska kalesinin Yekaterinodar kalesine benzer şekilde inşa edildiği görülmektedir. Lyall, kaleyi ziyaret ettiği sırada iki ile sekiz tabur arası Rus askerinin bulunduğunu, kalenin komutasının Alman Albay Von Behn'in elinde olduğunu yazmaktadır. Ayrıca Lyall, kalede yüz ile iki yüz arası Kazak askerinin mevcut olduğunu ifade etmektedir²⁴⁴.

Kuban bölgesinde misyonerlik yürütüldüğü koloni kasabalarından birisi de Stavrapol kasabasıdır. Stavrapol'da iki ana cadde var olduğu ifade olunmaktadır. Stavrapol kasabasındaki evlerin yapımında taş ve ağaç malzemelerin birlikte kullanıldığı görülmektedir. Ayrıca bu yerleşim yerinde mahkeme salonu, polis ofisi,

²⁴¹ Khodarkovsky, a.g.m., s. 410.

²⁴² Lyall, a.g.e., s. 406.

²⁴³ Lyall, a.g.e., s.4 05.

²⁴⁴ Lyall, a.g.e., s. 414.

bazı toplumsal alanlar, birkaç mum ve sabun üreticisi, iki tane kilise ve bir kale bulunduğu görülmektedir²⁴⁵.

Klaproth'un ziyareti sırasında Georgievsk kasabasının Kafkasya'nın yönetim merkezi olduğu görülmektedir. 1771'de kurulan kasaba 1802'de Kafkasya'nın yönetim kasabası olmuş ve yönetimine General Yermalofun getirildiği görülmektedir²⁴⁶. Klaproth, St.Petersburg'dan gönderilen mektubu kasabanın yöneticisi Nicolay Nichailoviç Kartvelinof'a teslim ettiğini ifade etmektedir. Klaproth ziyareti ettiği günlerde kasabanın oldukça düzenli ve hoş olduğu ifade etmiştir. Ancak veba salgını nedeniyle kasabanın çevresindeki bölgelerin oldukça sağlıksız olduğu yazarın ifadelerinden anlaşılmaktadır²⁴⁷. Lyall ise Georgievsk'de 1816'da çıkan yangın sonucu kasabanın yarısının yok olduğunu ve bu nedenle kasabadan ziyade büyük bir köy görünümüne sahip olduğunu ifade etmektedir²⁴⁸. Kasaba'da bulunan kilisenin 1795 yılında bölgedeki kabileleri Hıristiyanlaştırmak için inşa edildiği ifade olunmaktadır²⁴⁹.

Kafkasya'da Misyonerlik hareketinin en önemli merkezinin ise Karas kasabası olduğu görülmektedir. İskoç misyonerlerin 1802'de ilk kez ziyaret ettikleri Karas kasabasının bu tarihte 500'den biraz fazla nüfusa sahip olduğu ifade edilmektedir. Kasabanın çevresinde yaşayan toplulukların hepsinin Müslüman olduğu ve çevredeki halk arasında altı yedi farklı dilin konuşulduğu belirtilmektedir. Karas ve çevresinde 1804'ün bahar aylarında yaşanan veba salgını Kabardey ve Tatar nüfusunu büyük oranda azaltmıştır. Hayatta kalanlar ise farklı bölgelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle 1810'da burada yerleşen sayısının yalnızca otuz olduğu ifade olunmaktadır. 1822 yılına gelindiğinde Karas'ta artık misyonerler de oturmaktaydı. Bu dönemde kasaba başlıca bir caddeden oluşmaktaydı. Kasabadaki evler ağaçtan yapılmış olup, bitişiklerinde büyük bahçelerinin var olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra kasabanın etrafı dağlı kabilelerinin saldırılarına

²⁴⁵ Lyall, a.g.e., s. 416.

²⁴⁶ Lyall, a.g.e., s.421.

²⁴⁷ Klaproth, a.g.e., s.168.

²⁴⁸ Lyall, a.g.e., s. 420.

²⁴⁹ Henderson, a.g.e., s. 465.

karşı yüksek bir çitle çevrili olup yerleşim yerinin ortasında bir muhafız kulübesi ile kuzeyinde bütün misyonerlerin dua edebileceği küçük bir kiliseye bulunmaktaydı²⁵⁰.

Eski bir Abaza köyü olarak nitelendirdiği Karas hakkında bilgi veren Klaproth seyahat ettiği dönemde Karas'ta 17 ailenin yaşamakta olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Karas'ın iklim koşullarının sağlıksız olduğunu ve veba salgınının kasaba çevresindeki Abaza ve Tatar kabileleri üzerinde oldukça etkili olduğunu yazmıştır. Klaproth'un Karas'a geldiği dönemde kasabanın yönetiminde daha önce Afrika'da misyonerlik faaliyetleri yürüten Henry Brunton'un bulunduğu görülmektedir²⁵¹.

Klaproth'tan yaklaşık olarak 15 yıl sonra 1822'de Karası ziyaret eden Lyall kasabanın demografik ve sosyal yapısına dair daha ayrıntılı bilgiler vermektedir. Lyall, bir misyoner kasabası olan Karas'ı ziyaret ettiği dönemde kasabada üç İskoç ve otuz civarında Alman ailenin yaşadığını yazmaktadır²⁵². Bu dönemde kasabanın iki geniş caddeden ve bu caddelerin yanlarına yerleşmiş ahşap evlerden oluşmakta olduğu görülmektedir. Ayrıca Lyall, Karas'ın sıklıkla Çerkesler tarafından yağmalandığını ve Çerkeslerin özellikle atlar ve sığırlar olmak üzere kasabadan önemli ölçüde ganimet elde ettiklerini ifade etmektedir. Bu nedenle şehrin korunması için top yerleştirildiğini söylemektedir²⁵³.

Karas'ın yanı sıra Konstantinogrosk ve Mozdok şehirlerinin de misyonerlik faaliyetlerinin yürütüldüğü merkezler olduğu seyyahların eserlerinden anlaşılmaktadır. Konstantinogrosk kasabasında ahşap bir garnizon, askeri yöneticilere ait evlerin yanı sıra birkaç ahşap ve kilden kaplanmış evler bulunmaktaydı. General Yermalof tarafından yeni inşa edilen bu koloni kasabasındaki evlerin çoğu iki kattan oluştuğu ve yüksek fiyatlara kiraya verilmekte olduğu ifade olunmuştur²⁵⁴.

Terek'in sağ yanında kalan Mozdok ise Rus hakimiyetinin güneydeki en büyük kasabalarından biridir. Klaproth, Mozdok'un kozmopolit bir yapıya sahip olduğunu ve Ruslar, Ermeniler, Ermeni Katolikler, Gürcüler, Tatarlar Osetler ve Hristiyan Çerkeslerin burada bir arada yaşamakta olduğunu ifade etmektedir. Bu

²⁵⁰ Henderson, a.g.e., s. 447.

²⁵¹ Klaproth, a.g.e., s. 272.

²⁵² Lyall, a.g.e., s. 427.

²⁵³ Lyall, a.g.e., s. 425.

²⁵⁴ Lyall, a.g.e., s. 444.

nüfus yapısı ile Mozdok'un Kuzey Kafkasya, Gürcistan ve Rusya arasındaki bölgenin küçük bir minyatürü olduğu söylenebilir. Kasabada Rus kilisesinin yanı sıra bir Ermeni Katolik kilisesi bulunduğu da görülmektedir²⁵⁵. Kasabanın 1820'lerde beş bin kişi civarında nüfusa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sakinleri bağlarından, bahçelerinden ve tütün üretiminden sağladıkları ürünler ile geçinmekteydiler. Mozdok'un caddelerinin uzun ve düzgün olduğu ve kasabanın ana caddesinin diğer caddelerine göre oldukça geniş olduğu ifade edilmektedir. Kasabanın güney eğilimindeki kare meydana yerleşkenin idari merkez, Rus Kilisesi ve dükkanlar bulunmaktaydı. Evleri ahşaptan kil siva ile kaplanmıştı. 1822'de Mozdok'da 3 Ermeni ve 4 Katolik kilisesi bulunmaktaydı²⁵⁶. En büyük yapı Roman Katolik kilisesinin olduğu ifade edilmektedir²⁵⁷.

4. KUZEY KAFKASYA'DA MİSYONER FAALİYETLERİNİN SOSYO-KÜLTÜREL ETKİLERİ

XIX. yüzyıla girildikten sonra Rus hükümetinin önemli sayıda İskoç misyoner grubunu Nogay bölgesinin tam orta kesimine getirip yerleştirdiği görülmektedir. Bu İskoç grubuna Peder Henry Bruton ve Aleksander Paterson tarafından öncülük etmekteydi. İlk etapta Beştav bölgesine yerleşen bu misyoner grubu on beş aileden oluşmaktaydı. Bu kişilerin Sultan Mengli Giray ve diğer Girayların otoritesi altında daha önce zikrettiğimiz Karas kasabasının kurucuları oldukları ifade olunmaktadır. Karas o kadar iyi bir konuma konuşlanmıştı ki hem gerektiğinde Georgievsk'e sığınabilecek hemde Kabardey Çerkesleri üzerinde misyonerlik faaliyetleri güdülebilecekti²⁵⁸. Nitekim 1804 veba salgını Karas üzerinde ciddi olarak etkili olmuştur. Misyonerlerin geçici olarak Georgievsk'e taşınmak zorunda kaldıkları ve salgın sonucunda misyonerlerin bir kısmının hayatlarını kaybettikleri ifade edilmektedir. Bu zor zamanda İskoçların Sultan İslam Giray'ın desteği ve korumasında kaldıkları görülmektedir²⁵⁹.

Kafkasya'da yaşayan misyonerlerin halkı Hıristiyanlaştırmak için küçük yaştaki çocukları satın aldıkları ifade edilmektedir. Küçük yaşta ailelerinden alınan

²⁵⁵ Klaproth, a.g.e., s. 306.

²⁵⁶ Henderson, a.g.e., s. 467.

²⁵⁷ Lyall, a.g.e., s. 455.

²⁵⁸ Hakan Kırımlı, "Crimean Tatars, Nogays and Scottish Missionaries The story of Katti Geray and other baptised decendants of Crimean Khans", *Cahiers du Monde Russe*, 45/1-2, 2004, s. 67.

²⁵⁹ Kırımlı, a.g.m., s. 71.

çocuklar Hristiyan geleneklerine göre yetiştirilmekteydi. Bunu yapmak için ise Rus makamlarından Çerkes ve bölgedeki diğer kabilelerden çocuk satın almaya izin veren bir hak elde ettikleri görülmektedir. Bu izine göre satın alınan çocuklar altı yaşından büyük olmayacak ve yirmi üç yaşına geldiklerinde misyonerleri terk edebileceklerdi²⁶⁰. Seyahatnamelerde de bu uygulama doğrultusunda Misyonerlerin daima birkaç Çerkes veya Tatar uşağa sahip oldukları göze çarpmaktadır²⁶¹.

Lyall, Karas'ta karşılaştığı bir hizmetçi uşak hakkında bilgi vermektedir. Çocuğun kaba bir İskoç lehçesi konuşması Lyall'ın dikkatini çekmiştir. Çocuğun bir Çerkes çocuğu olduğunu öğrendiğinde oldukça şaşırmıştır. Lyall, yukarıda bahsettiğimiz gibi uşağın ailesinden satın alınarak kolonide Hristiyan geleneklerine göre eğitildiğini ve artık koyu bir Hristiyan olduğunu ifade etmektedir²⁶². 1840'ların sonlarında Kafkasya'yı ziyaret eden Ditson'da karşılaştığı bir misyoner bayanın bir Çerkes uşağa sahip olduğunu, uşağın yaşının 10 ile 20 arasında olduğunu ve halkının köyleri Ruslar tarafından işgal edildiğinde birçok çocuk gibi ailesinden alınarak bu bayana verildiğini ve bu bayanın onun iyi yetişmesi için güvence sağladığını ifade etmektedir²⁶³.

Çerkeslerin de fidye almak için Misyoner yerleşimlerinden çocukları kaçırdıkları ifade edilmektedir. Misyonerlerin kaçırılan çocukları geri almak için fidye ödedikleri ifade olunmaktadır²⁶⁴.

Öncelikli görevleri arasında kilise öğretisine göre Kafkas halklarını Hristiyanlaştırmak olan Misyonerlerin İncili yerel dillere çevirdikleri görülmektedir. Klapproth 1807'de Karas Misyonerlerinin başı olan Henry Brunton'un²⁶⁵ dört tane

²⁶⁰ Kırımlı, a.g.m., s. 68.

²⁶¹ Klapproth, a.g.e., s. 274.

²⁶² Lyall, a.g.e., s. 436.

²⁶³ Geoerge Leigton Ditson, *Circassia; or, A Tour to The Caucasus*, Newyork 1850, s. 170.

²⁶⁴ Lyall, a.g.e., s. 433.

²⁶⁵ Deneyimli ve yaşlı bir misyoner olan Henry Bruton 1797'den 1801'e kadar Sierra Leone'nin komşu bölgelerinde çalışmıştır. Afrika'daki misyonerlik görevi sırasında oldukça iyi çalıştığı ifade edilmektedir. Afrika görevde bulunduğu sırada yerli dillerini öğrenmiştir. Burada görevde bulunduğu süre zarfında yaptığı çalışmaları İskoçya'ya dönüşte yayınlamıştır. Bu yayınlar arasında Batı Afrika sahilleri boyunca konuşulan Susu dilinin grameri üzerine yaptığı bir çalışmada bulunmaktadır. Ancak Bruton'un yabancı dilleri öğrenme konusundaki yeteneğine rağmen Kafkasya'ya ilk ulaştığında ne yerel dilleri ne de Rusça konuşabilmekteydi. Diğer misyonerlerde aynı durumdaydı. Dahası bölgenin tarihini, kültürünü ve geleneklerini tanımamaktaydılar. Bu ciddi bir eksiklik olmasına rağmen Bruton'un Arapça bilmesi Müslümanlara yaklaşabilmesi için oldukça önemli katkı sağlamıştır. Arapçanın yanı sıra yerel Türk ve Adige dillerini öğrenmek için çok çabuk biçimde

Evangelist ve birkaç dini kitabı Tatar diline çevirdiğini ve Karas'ta İncilin 3 bin kopyasını basabilecek bir matbaanın bulunduğu ifade etmektedir²⁶⁶

Misyonerlerin faaliyetleri sırasında bir takım sorunlarla da karşılaştıkları görülmektedir. Misyonerler çalıştıkları her yerde mesajlarını ruhani bir boşluğa veriyormuş gibi davranmışlar, ancak karşılarında bulunan halkın çoğunluğunun Müslüman olduğunu göz ardı etmişlerdir. İslam inancının step halkı ve Kuzey Kafkasya dağlıları arasında misyoner düşüncelere göre daha kuvvetli olduğunun farkına varamamışlardır²⁶⁷. Nitekim Klaproth, misyoner uygulamasının Karas'ın misyonerleri ile komşu Nogay kabilelerinin arasında bir düşmanlık yarattığını belirtmektedir²⁶⁸. Lyall'ın Karas'ın komşu bölgelerinde yaşayan halkı oldukça kibar ancak aynı zamanda tehlikeli olarak nitelendirmesi Klaproth'un ifadesini destekler niteliktedir²⁶⁹.

Karas'taki misyonerlerin karşılaştığı sıkıntılardan diğeri ise Kafkasya'nın sosyal ve siyasal olarak içinde bulunduğu son derece güvensiz olduğu ortamdı. Rusya, Kafkasya'nın dağlık bölgelerine ulaşamaması Rus otoritesinin belli merkezlerde sınırlı kalmasına neden olmakta ve dağlı kabileler üzerinde tam bir denetim oluşturamaması Kuzey Kafkasya'nın karışık olan durumunu daha da karışık bir duruma getirmekteydi²⁷⁰.

Kolonilerdeki misyoner ailelerin Kafkasya'da dini görevlerinin yanı sıra bölge halkının sosyal ve ekonomik yaşamı üzerinde de etkilere sahip oldukları görülmektedir. Nitekim etraflarındaki toplumlar ile sürekli etkileşim içinde oldukları anlaşılmaktadır. Kuban bölgesinde yaşayan Nogay Tatarların bu koloni yerleşkelerinden etkilenerek eski köylerinin yerlerine bahçe ile çevrili Alman stilinde evler inşa etmeye başladıkları ifade edilmektedir. Ayrıca Nogayların kolonilerdeki tarımsal faaliyetlerin bol kazançlı olmasından dolayı 1840'lı yıllarda hayvan beslemeyi terk ederek tarım işine yöneldikleri anlaşılmaktadır. Nogayların tarımsal faaliyetlerde misyoner yerleşkelerdeki gibi bir yetiştirme tarzı

çalışmalara başlamıştır. Yapılan bu çevirilerin Henry Bruton'un büyük özverisi ile gerçekleştiği görülmektedir. Kırmılı, a.g.m., s. 68.

²⁶⁶ Klaproth, a.g.e., s. 272.

²⁶⁷ Kırmılı, a.g.m., s. 69.

²⁶⁸ Klaproth, a.g.e., s. 274.

²⁶⁹ Lyall, a.g.e., s. 432.

²⁷⁰ Kırmılı, a.g.m., s. 69.

benimsemeleri daha önceleri sadece kendi ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar hasat yaparlarken artık daha fazla ürün hasat ettikleri ve üretim fazlalığına bağlı olarak başta mısır olmak üzere yetiştirdikleri ürünlerin ticaretini yapmaya başladıkları görülmektedir²⁷¹.

Karas'taki misyonerler toprakları oldukça verimli olduğu için tütün, patates, lahana ve çeşitli sebzeler yetiştirmekteydiler²⁷². Ayrıca Karas'ta yaşayan misyonerler ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar buğday ve yulaf gibi ürünler de yetiştirmekteydiler. Misyonerler çoğunlukla tarımla uğraştıkları için Avrupa'da yetiştirilen bazı tarım ürünlerini Kafkasya'da yetiştirerek Kafkas toplumlarına sattıkları ve Kafkasya'ya yeni tarım ürünleri tanıttıkları da görülmektedir. Nitekim misyonerler gelmeden önce Kafkasya'da yetiştirilmeyen patatesin misyonerler tarafından yetiştirilerek yerli halka satıldığı ve Karas misyonerlerinin patates satışından çok fazla kar sağladıkları ifade edilmektedir²⁷³.

²⁷¹ Hell, a.g.e, s. 272.

²⁷² Henderson, a.g.e., s. 248.

²⁷³ Lyall, a.g.e., s. 428.

SONUÇ

Tarih boyunca farklı kültürlerin ve milletlerin yaşadığı bir coğrafya olan Kafkasya XIX. yüzyılda büyük değişimlere sahne olmuştur. Tarihinin bu geçiş dönemine Kuzey Kafkasya'nın yerli halkının büyük bir bölümünün dağlık alanlarda yaşadıkları ve bu halklar arasında kabile bağlarının temelinde olduğu bir anlayışının bulunduğu görülmektedir. Kafkasya'daki topluluklar arasında nüfus ve kuvvet olarak en güçlüsünün Çerkeslerin olduğu seyahatnamelerden anlaşılmaktadır. Seyyahların eserlerinde Çerkeslere özel bir önem verdiği görülmektedir. Çerkeslerin yanı sıra, Tatar, Abaza ve İnguş halklarının da Kuzey Kafkasya'da ciddi bir nüfusa sahip oldukları seyahatnamelerden anlaşılmaktadır.

Kuzey Kafkasya'yı ziyaret eden seyyahların Kafkas toplumların yerleşim bölgeleri hakkında da bilgi vermişlerdir. Seyahatnamelere göre Karadeniz'in doğu sahilleri boyunca Abazalar, Kuban ve Kabartay arasındaki bölgede Çerkesler, Basiana bölgesinde Karaçaylar, Kabartay'ın doğusunda İnguşlar, Osetler yaşamaktaydı. Nüfus olarak en karışık bölge olan Kuban havzasında ise Abazalar, Çerkesler ve Nogay Tatarları'nın birlikte yaşadıkları görülmektedir.

Kafkas toplumlarının sosyal hayatlarında geleneksel sosyal dokunun özellikle kabile temelli sosyal yapının egemen olduğu anlaşılmaktadır. Bölgede yaşayan kabileler arasında tam bir siyasi birlik bulunmamasına rağmen bölgedeki kabilelerin büyük ölçüde Kabardey Çerkeslerinin otoritesine boyun eğdikleri görülmektedir.

Kafkas toplumlarında evliliğin ailelerin istekleri doğrultusunda gerçekleştiği görülmektedir. Evlilik konusunda kabilelerin birbirlerinden kız alıp verdikleri görülmektedir. Farklı kabileler arasındaki evliliklerin dıştan evliliğin Kafkas toplumlarında geçerli olduğunu düşündürmektedir. Bütün Kafkas toplumlarının kız alıp verirken başlık parası diyebileceğimiz "kalım" uygulamasının var olduğu görülmektedir. Kalım olarak para verilebildiği gibi sığır, at ve koyun gibi hayvanların verildiği de olmaktaydı. Bir evliliğin bitmesi tamamen kocanın elinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bazen haksız boşanmalar nedeniyle kocalara da cezalar verildiği anlaşılmaktadır.

Kafkas toplumlarının giyim kuşamları büyük bir benzerlik göstermekteydi. Kafkas toplumlarının genel giyim tarzında pantolon, yelek, palto ve çizmelerin ön plana çıktığı görülmektedir. Elbiselerin yapımında kullanılan malzemelerin oldukça çeşitlilik göstermekteydi. Elbiseler keten, pamuk veya ipekten üretilmekteydi. Kafkas toplumlarının Soğuk dönemlerde koyun postları da giydikleri görülmektedir. Ayrıca Kafalarına "Başlık" adını verdikleri takkeler giymektedirler.

Savaşçı bir karaktere sahip olan Kafkas toplumlarında hançerden tüfeğe kadar birçok silah bulunmaktaydı ve erkekler silahsız olarak asla dışarı çıkmamaktaydılar. Kafkas toplumlarının elinde bulunan tüfek ve tabancaların Kafkasya topraklarında üretilmeyip Ermeni ve Gürcüler tarafından Rusya veya Anadolu'dan bölgeye getirildikleri ve oldukça kullanışsız oldukları anlaşılmaktadır.

Kafkas toplumlarının yiyecek ve içeceklerinin temelinde hayvansal ve tarımsal gıdalar ön plana çıkmaktadır. Beslenmelerinin temelinde et ve darı unundan yapılan yiyeceklerin ön plana çıktığı görülmektedir. Kırsak sütünden kımız elde etmekteydiler arpadan bira damıtmaktaydılar. Ayrıca bal ve üzüm suyundan da içecekler yapmaktaydılar.

Kafkas halklarının temel ekonomik faaliyetleri hayvancılık üzerine şekillenmişti. Başlıca hayvanları arsında koyun, sığır ve atların olduğu görülmektedir. Özellikle bütün kabilelerin çok sayıda koyun sürüsüne sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Kafkasya'nın tarıma elverişli olan bölgelerinde yaşanan kabilelerin hayvancılığın yanı sıra tarım işleriyle de ilgilendikleri görülmektedir. Tarımla uğraşan kabilelerin büyük çoğunluğu darı, arpa ve yulaf ekimi yapmaktaydı. Ancak ekimi yapılan ürünlerin ticari bir amacı olmadığı sadece kendi yiyecek ihtiyaçlarını karşılamak için olduğu anlaşılmaktadır.

Kafkasya'da ticari hayatta paradan daha çok bir takas usulünün var olduğu görülmektedir. Ticari hayat Stavropol, Oni, Sohumkale ve Mozdok gibi kasabalarda toplanmış durumdaydı. Kuban bölgesindeki en önemli ticaret merkezi Stavropol iken Kabartay bölgesinde ise Mozdok en önemli ticaret merkezi olarak göze çarpmaktadır. Bu ticaret merkezlerinde ticari hayatın Ermeni ve Gürcülerin elinde

olduğu görülmektedir. Kasabadaki esnaflarda belirli bir ihtisaslaşma olmadığı ve her dükkanda her türlü araç gereçlerin var olduğu anlaşılmaktadır.

Kabardeyler tuz, Abazalar güherçile ve Karaçaylar bal üretiminde diğer Kafkas halklarına göre daha kaliteli ürünler üretmekteydiler. Üretilen ürünler Mozdok ve Oni gibi kasabalarda yerel pazarlarda takas usulünde satışa sunulmaktaydılar. Yerel pazarların yanı sıra Karadeniz kıyısındaki limanlar aracılığı ile Anadolu ile de ticari ilişkiler kurulduğu görülmektedir.

Kasabalardaki ticaret büyük ölçüde Ermeni ve Gürcülerin elinde olması Kafkas halklarının üzerinde olumsuz bir etki yaptığını söylemek mümkündür. Çünkü seyyahlar Ermeni ve Gürcü tüccarların kabilelerden kaliteli ürünleri ucuza alıp yerlerine kalitesiz ve kullanışsız tüfek ve tabanca gibi ürünler verildiklerini ifade etmektedirler.

Dağlık bölgelerde yaşayan Çerkes topluluklarının en önemli ekonomik faaliyeti gerçekleştirdikleri yağmalar oluşturmaktadır. Bu yağmalarda taşınabilecek eşyalar ve sığır sürülerinin kaçırıldığı görülmektedir. Ayrıca bölgeye gelen seyyahlarında yağma saldırılarına maruz kaldıkları görülmektedir. Dağlık bölgelerde yaşayan Çerkesler Rus kolonilerini de yağmalamakta ve yüksek fiyatlarda fidye alabilecekleri kişileri tutsak olarak almaktaydılar.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kafkasya'da görülen önemli gelişmelerden biride misyonerlerin Kafkasya'ya gelişi olmuştur. Misyonerlerin Kafkasya'daki faaliyetlerinin arkasında Rusya'nın olduğu görülmektedir. Rusya kurduğu kolonilere Rusya ve Avrupa'dan gelen göçmenleri yerleştirerek, bölgeyi misyoner faaliyetlerine hazırlamıştır. Rus ve Avrupalı misyonerlerin ittifakı, misyonerlik faaliyetlerini bir nevi asimilasyon süreci haline dönüştürmüştür. Misyonerler Kafkas kabileleri üzerinde öncelikle dini ve ekonomik olmak üzere birçok propaganda faaliyetinde bulunmaya başlamışlardır. Bu propagandalar siyasi olarak Kafkasya'yı Rusya'ya bağlama amacıyla iken ekonomik olarak ise Kafkasya'yı bir Avrupa sömürgesi ve pazarı haline dönüştürmeyi amaçlamıştır. Kafkasya'da misyoner faaliyetlerinin en önemli merkezi Karas kasabası olmuştur.

Misyonerlerin tercüme faaliyetleri yanı sıra uyguladıkları başka bir politika ise çevredeki halklardan çocuklar satın alarak Hristiyan geleneklerine göre

yetiştirmeleridir. Misyonerlerin bu yöndeki faaliyetlerinin Rus hükümetinden alınan resmi bir izinle gerçekleştirildiği görölmektedir. Misyonerlerin ticari faaliyetlerle de uğraştıkları görölmektedir. Misyonerlerin Kafkasya'da daha önce bulunmayan tarım ürünlerini yetiştirerek yerli halka sattıkları ve bu sayede büyük kazançlar elde ettikleri ifade edilmektedir. Bunların yanı sıra misyonerlerin çevredeki toplumların sosyal hayatını da etkiledikleri anlaşılmaktadır. Nitekim misyonerlerin yaşadığı bölgelere yakın yerlerdeki halkların evlerini misyonerlerin inşa tarzına göre inşa etmeye başladıkları görölmektedir.

Sonuç olarak XIX.yüzyıl'ın ilk yarısında Kafkasya halkları Rus işgali ve takip eden Rus kolonizasyonu yüzünden siyasi, ekonomik ve kültürel açıdan büyük değişimler yaşamışlardır. Bölge İslamiyet ve Hıristiyanlık arasında jeopolitik bir mücadele sahası özelliğini kazanmıştır. Bölgede yaşanan bu gelişmeler günümüzde bile etkileri hissedilen toplumsal ve siyasi kırılmalara neden olmuştur.

KAYNAKÇA

- BADDELEY, John F., *Rusların Kafkasya'yı İstilas ve Şeyh Şamil*, çev. Sedat Özden, Kayıhan yayınları, İstanbul 1989.
- BARDAKÇI, Necmeddin, "Kafkasya'nın Bağımsızlık Mücadelesinde Tassavvuf ve Tarikatların Rolü", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 522-528.
- BARTHOLD, W. "Abazalar", *İ.A.*, C.1., MEB Yayınları., İstanbul, s.6-8.
- BALA, Mirza "Çerkesler", *İ.A.*, C.3, MEB Yayınları, İstanbul 1988, s. 375-386.
- BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.
- BİLGE, Sadık Müfit, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829 (Tarih-Toplum-Ekonomi)*, İstanbul 2012.
- BUDAK, Mustafa, "Rusya'nın Kafkasya'da Yayılma Siyaseti", *Türkler*, C.18, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 488-513.
- CİHAN, Cihad *XIX. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Hazar Ötesi Türkmenleri*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2010.
- COENE, Frederik, *The Caucasus An Introduction*, Routledge Taylor & Friends Group 2010.
- DANIŞMEND, İsmail Hami, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolijisi*, C. 3, İstanbul1950.
- DİTSON, Geoerge Leigton, *Circassia; or, A Tour to The Caucasus*, Newyork 1850.
- EVLİYA ÇELEBİ b. Derviş Mehemed Zilî, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, C.7, Hazırlayanlar: Yücel Dağlı-Seyit Ali Kahraman-Robert Dankoff, İstanbul 2003.
- FERYGANG, Fredrila Kudriaskia and Wilhem; *Letters From the Caucasus and Georgia*, London 1823.
- GÜNDÜZ, Şinasi "Misyonerlik", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.30, İstanbul 2005.

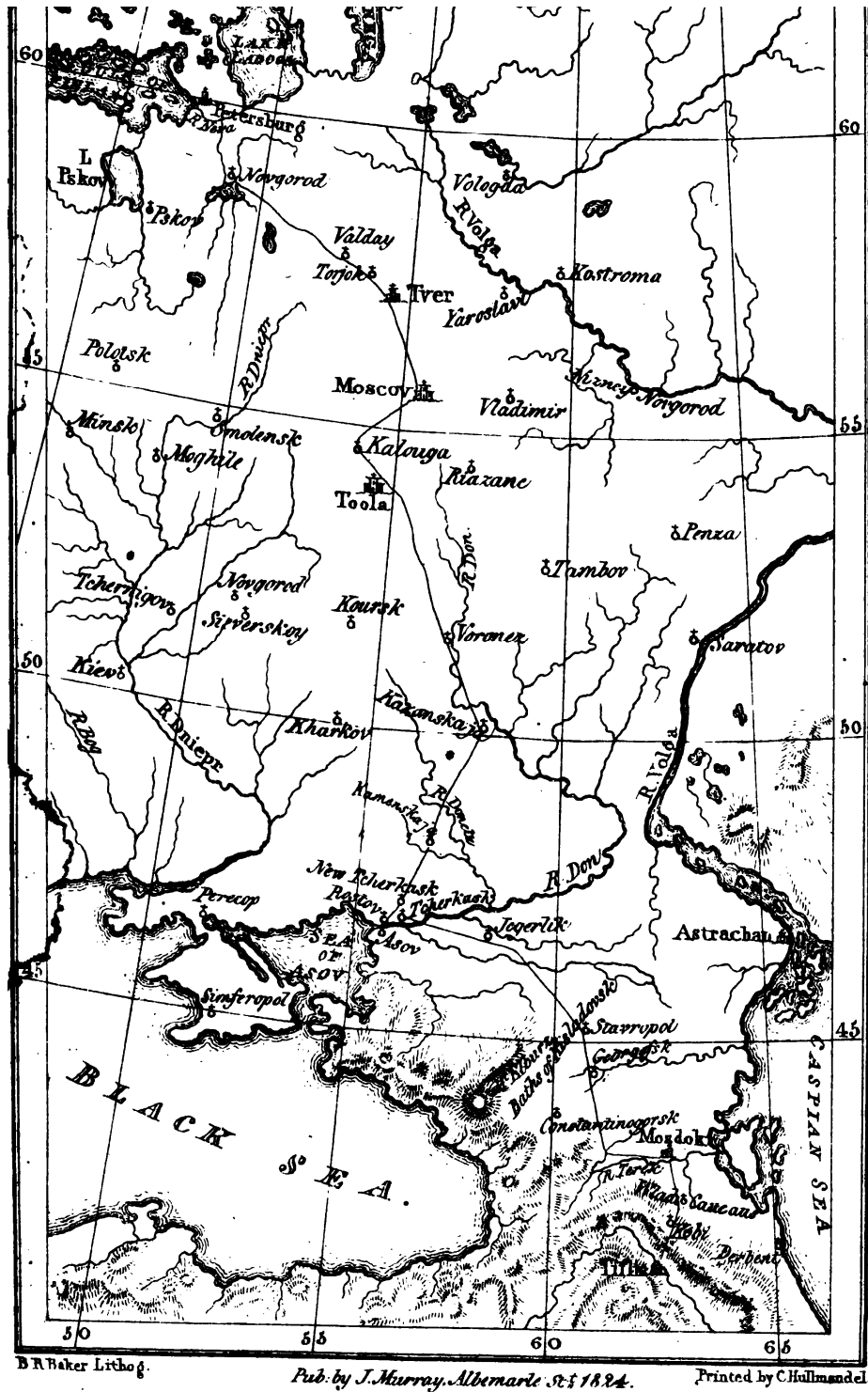
- GRİGORİANTZ, Alexandre, *Kafkas Halkları: Tarihi ve Etnografik Bir Sentez*, çev. Doğan Yurdakul, Sabah Kitapları, 2. baskı, İstanbul 2000.
- HALASÍ-KUN, Tibor, *The Caucasus An Ethno-Historical Survey, Studia Caucasica*, no.1, pp. 1-47, 1963.
- HENDERSON, E., *Biblical Research and Travels in Russia*, London 1826.
- HOMMAIRE DE HELL, Xavier, *Steppes of Caspian Sea, The Crimea, The Caucasus*, London 1858.
- İNALCIK, Halil, "Osmanlı-Rus İlişkileri 1492-1700", *Türk-Rus İlişkilerinde 500. Yıl Sempozyumu*, Ankara 1999.
- İNALCIK, Halil "Osmanlı-Rus Rekabeti'nin Menşei ve Don- Volga Kanalı Teşebbüsü", *Bellekten*, S.46, Ankara 1948, s.349-402.
- KHODARKOVSKY, Michael, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in North Caucassus, 1550-1800", *The Journal of Modern History*, Vol. 71, No.2, p.p. 394-430, June 1999.
- KIRIMLI, Hakan, "Crimean Tatars, Nogays and Scottish Missionaries The story of Katti Geray and other baptised decendants of Crimean Khans", *Cahiers du Monde Russe*, 45/1-2, 2004.
- KIRZIOĞLU, M. Fahrettin, *Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi*, TTK, 2. Baskı, Ankara 1998.
- KLAPROTH, Julius Von, *Travels in The Caucasus and Georgia*, Trans. F. Shoberl London 1814.
- KURAT, Akdes Nimet *Türkiye ve İdil Boyu (1569 Astrahan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI- XVII Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)*, TTK, Ankara 2011.
- LONGWORT, John, *Kafkas Halklarının Özgürlük Savaşı*, çev. Sedat Özden, Rey yayıncılık, Kayseri 1996.
- LYALL, Robert, *Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia*, C.1, London 1825.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih "Kafkasya" , *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, C.24, İstanbul 2001.

- ÖZTÜRK, Yücel, *Osmanlı Hakimiyetinde Kefe 1475-1600*, Ankara 2000.
- SAYDAM, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, 2. baskı, TTK , Ankara 2010.
- SPENCER, Edmund, *Travels in the Western Caucasus*, C.1, London 1838.
- ŞİŞMAN, Adnan, "Misyonerlik ve Osmanlı Devleti'nin Son döneminde Kurulan Yabancı Sosyal ve Kültürel Müesseseler", *Türkler*, C.14, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.173-180.
- TAİBOUT De Marigny, *Three Voyages in The Black to The Coast of Circassia*, Çev. Aydın Osman Erkan, Nart Yayıncılık., Tarih ve Yer Belirtilmemiş.
- TAVKUL, Ufuk, *Kafkasya Gerçeği*, Selenge Yayınları, İstanbul 2007.
- TAVKUL, Ufuk, " İngiliz Dağcı Douglas W. Freshfield 1868-1890 Yılları Arasındaki Kafkasya İzlenimlerinden Notlar", *Türk Dünyası Tarih-Kültür Dergisi (197)*, Mayıs 2003, s.42-47.
- TAVKUL, Ufuk, "Kafkasya ve Çevresindeki Türk Toplulukları", *Türkler*, C. 20, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- TÜRKOĞLU, Türkoğlu, İsmail, "Karaçay-Balkarlar", *DİA*, C.24, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, s. 380-381.
- YAĞCI, Zübeyde Guneş, *Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun 1998.

EKLER
EK-1

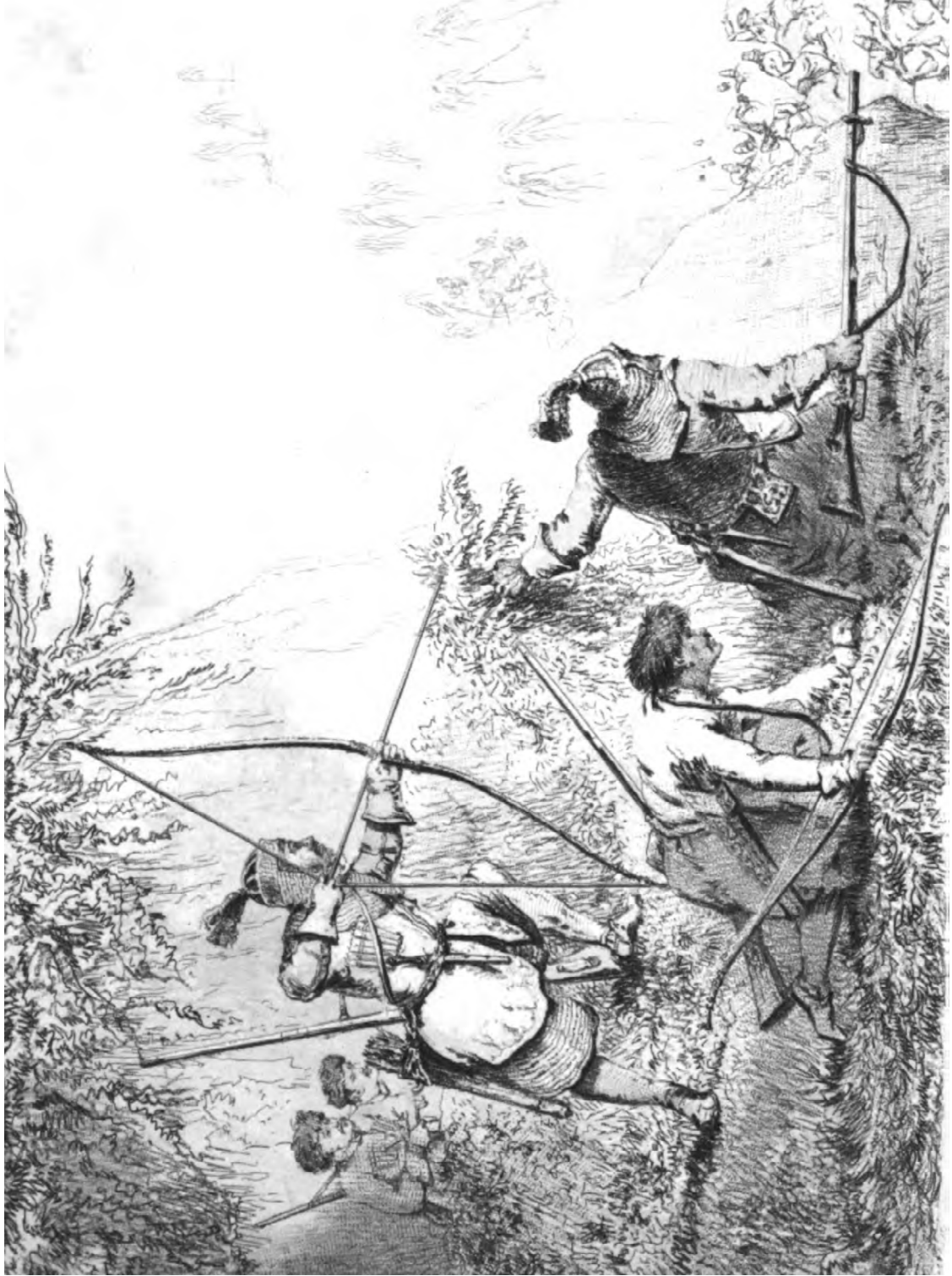

Rusların "Kibitka" adını verdiği iki tekerlekli at arabaları. Seyyahların bu araçlarla seyahat ettikleri görülmektedir. Robert Lyall, *Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia*, C.1, London, 1825, s.1.

Freygang, Fredrila Kudriaskia and Wilhem; *Letters From the Caucasus and Georgia*, London, 1823.

EK-3

Edmund Spencer'in Seyahatnamesinden bir kafkas gerilla savaşı sahnesi Edmund Spencer, *Travels in Western Caucassus*. Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, C.1, London, 1838.

EK-4

Edmund Spencer *Travels in the Western Caucasus*, C.2, London, 1838.

EK-5

Kabardey erkeğinin giyim kuşamı. Ernest Stackelberg, *Scènes Paysages, Meurs, et Costumes de Caucase*, Paris, s. 22.

EK-6

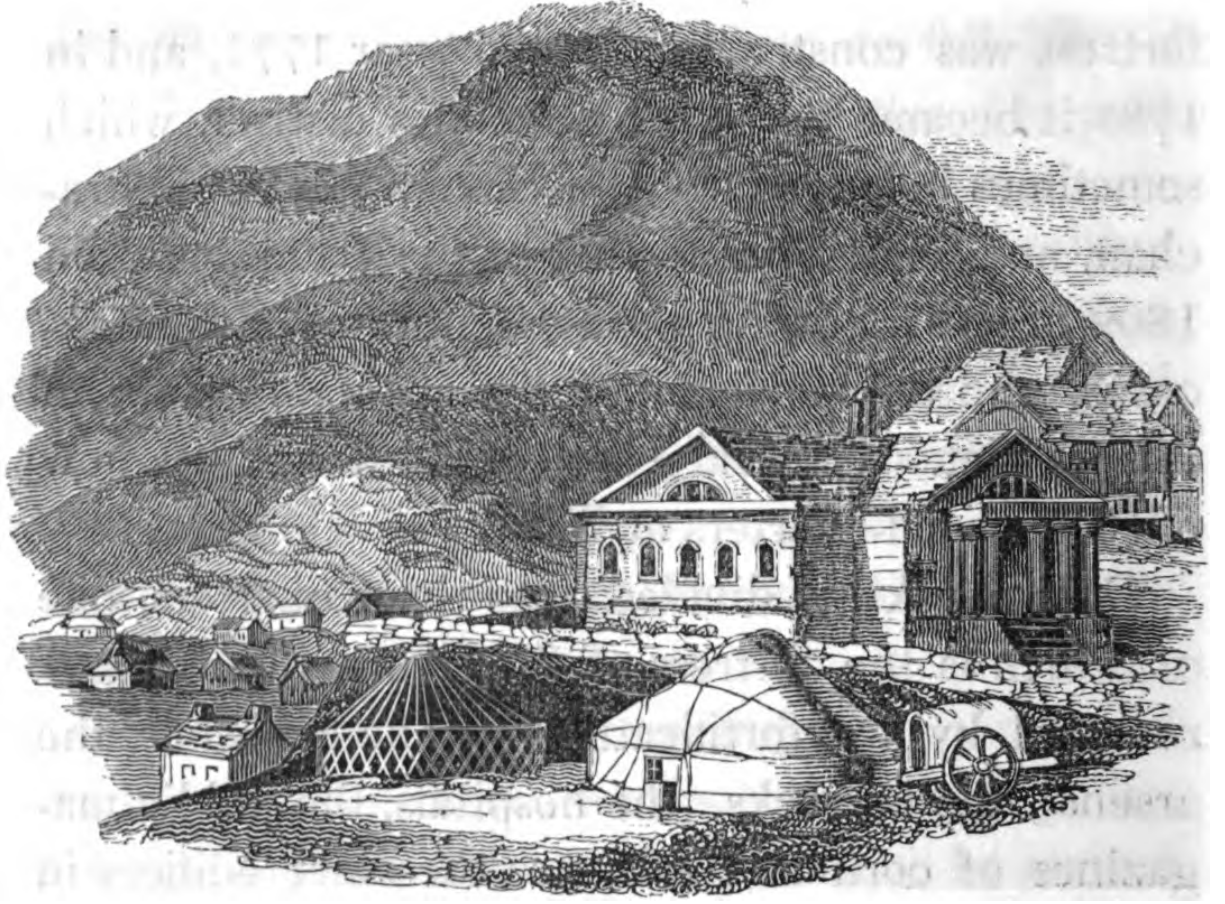
Çerkes kadınlarının giyim kuşamı. Ernest Stackelberg, *Scènes Paysages, Meurs, et Costumes de Caucase*, Paris, s. 4.

EK-7

Kozak Hattında bulunan Kozak askerlerinin görünümü. Edmund Spencer, *Travels in the Western Caucasus*, C.1, London, 1838, s.171.

EK-8

1820'lerde Karas koloni yerleşkesinin görünümü. Robert Lyall, *Travels in Russia, The Krimea, The Caucasus, and Georgia*, C.1, London, 1825, s.422.